

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

ABBÂSÎLERİN İLK YÜZYILINDA HÂCİPLİK TEŞKİLATI VE HÂCİPLER
(750-847 / 132-232)

İBRAHİM SAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

ABBÂSÎLERİN İLK YÜZYILINDA HÂCİPLİK TEŞKİLATI VE HÂCİPLER
(750-847 / 132-232)

İBRAHİM SAY

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

Üye: Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2022

Prof. Dr. Serap ÇABUK

Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanundaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 2022

İbrahim SAY

ÖZET

ABBÂSÎLERİN İLK YÜZYILINDA HÂCİPLİK TEŞKİLATI VE HÂCİPLER

İbrahim SAY

Yüksek Lisans, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Eylül 2022, 84 sayfa

İslam kurumları tarihinin teşekkülü süreci içerisinde Abbâsî döneminin önemli bir yeri vardır. Bu dönemde İslâm kültür ve medeniyet kurumları gelişmiş ve şekillenmiştir. Devlet kurumları içinde en üst makam vezirlik olup, onun akabinde etkin ve etkili kurumların başında hâciblik gelmiştir. Geçmişte halife ve devlet adamlarına yönelik yapılan suikastler, hâciblik kurumunu önemli hale getirmiştir. Bu nedenle hâcibler, saray bürokrasisinin vazgeçilmez unsuru haline gelmişlerdir. Görev ve yetkileri dönem dönem değişmiş olsa da, ilk dönemde bazı hâciblik yapan kişilerin devlet yönetiminde etkili olduğu örnekler verilerek anlatılmaya çalışılmıştır.

İslâm Tarihi kaynakları ve bu konuda yapılan araştırmalardan faydalanılarak fonksiyonel olarak hâciblik kurumu ve etkili olduğunu düşündüğümüz bazı hâciblerin hayat hikâyeleri üzerinden devlet yönetimindeki etkinlikleri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Abbâsîlerin ilk yüzyılında, üst düzey devlet görevlerinde bulunan Rebî' b. Yûnus, Fazl b. Rebî' ve Eşnâs et-Türkî gibi isimler hâciblik de yapmışlardır. Yine Abbâsîlerin ilk yüzyılında genelde Türklerin yükselebildikleri en üst makam hâciblik olmuştur. Bu hâcibler maharetiyle Türkler, komutanlık ve valilik gibi görevlere getirilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsî Devleti, İlk Dönem Halifeleri, Hâciblik Teşkilatı, Hâcibler

ABSTRACT**THE FIRST PERIOD OF THE ABBASIDS ORGANIZATION, THE
CHAMBERLAIN AND THE CHAMBERLAINS****İbrahim SAY****Master, Department of Islamic History and Arts****Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Ali HATALMIŞ****September 2022, 84 pages**

The Abbasid period has an important place in the formation process of the history of Islamic institutions. In this period, Islamic culture and civilization institutions developed and took shape. The highest authority among state institutions was the vizierate, and after that, the chief of the effective and effective institutions was the chamberlain. Assassinations against the caliphs and statesmen in the past made the institution of chamberlain important. For this reason, the chamberlains became an indispensable element of the palace bureaucracy. Although their duties and authorities have changed from time to time, it has been tried to explain by giving examples that some people who performed chamberlain were effective in the state administration in the first period.

By making use of the sources of Islamic History and the researches made on this subject, the function of the institution of chamberlain and the activities in the state administration through the life stories of some of the chamberlains that we think are effective are discussed with the main lines. In the first century of the Abbasids, Rebî' b. Yunus, Fazl b. Rebî' and Eşnâs et-Türkî also performed chamberlain. Again, in the first century of the Abbasids, the highest position that Turks could rise to was the chamberlain. With the skill of these chamberlains, the Turks were appointed to positions such as commanders and governors.

Keywords: Abbasid State, First Period Caliphs, Chamberlain Organization, Chamberlains.

ÖN SÖZ

İslâm kurumlarının teşekkülü ve gelişim süreci içerisinde Abbâsî Devleti önemli bir konuma sahiptir. Siyasi ve sosyal alanda yapmış oldukları yeniliklerin bir kısmının günümüze kadar ulaşmış olması da bunun en önemli göstergelerindendir. Abbâsîlerin mevâlîye değer verdikleri ve onları üst düzey devlet görevlerine getirmeleri de bahse değer konulardandır.

İslam kurumları Abbâsîler döneminde gelişmiş ve olgunlaşmıştır. Birçok kurum kendisinden sonraki Müslüman devletlere örneklik teşkil etmiştir. Divânların düzenlenmesi, halifelerin yetki ve inisiyatiflerini kullanma şekli, kurumsallaşmanın gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlamıştır. Özellikle vezirlik gibi bazı devlet kurumlarının işleyişinin etkin kullanılması, halifenin işlerini ve devleti yönetmesini kolaylaştırmıştır. Hâciblik teşkilatı da, Abbâsî Devleti döneminde gelişen önemli kurumlarından birisi olmuştur.

Hâciblik teşkilatı hakkında, belli dönemlerde daha spesifik yapılması gereken çalışmaların sayısının azlığı bu konuyu almamızda etkili olmuştur. Biz bu çalışmamızda, Abbâsîlerin ilk yüzyılında hâciblik kurumunu ve o dönemde görev alan önemli bazı hâciblerin hayatlarını konu edindik. Söz konusu dönemin müstakil olarak çalışılmamış bir konu olması, konuyu araştırmamız için önemli bir neden olmuştur.

Bu çalışmamızı iki bölüm olarak hazırladık. Birinci bölümde, hâciblik kavramının tanımlanması, tarihî serüveni, Abbâsîlerin ilk yüzyılında teşkilatın işlevselliği ve hâciblerin diğer kurumlarla olan ilişkileri ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise; Abbâsîlerin ilk yüzyılında görev alan hâcibler, bu dönemde öne çıkan hâciblerin hayatları ve görev aldıkları döneme katkıları ele alınmıştır. Ayrıca hâciblerin siyasi ve sosyal hayata etkilerini de nisbeten ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmanın yapılması süresince konu tespiti ve diğer aşamalarında önerilerini ve desteklerini esirgemeyen, çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Ali Hatalmış'a teşekkür ediyorum. Ayrıca bu süreçte gerek yönlendirme, gerek kaynakların temini ve seçimi konusunda katkıda bulunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Fatih Yahya Ayaz'a minnettarım. Jüri üyesi olarak çalışmamın daha iyi olmasına katkı sağlayan Prof. Dr. Adnan Adıgüzel'e teşekkürü bir borç bilirim. İslâm Tarihi okumalarımı yapma konusunda yardımcı olan değerli hocalarım Dr. Öğrt. Üyesi Sıddık Ünalın'a ve Dr. Öğrt. Üyesi Hakan Öztürk'e de şükranlarımı sunuyorum. Son olarak çalışmamız boyunca desteklerini benden

esirgemeyen, çalışmamızı tamamlamamızda özverili davranan aileme çok teşekkür ediyorum.

İbrahim SAY
Adana 2022

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları	2
3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	5

BÖLÜM I İSLÂM TARİHİNDE HÂCİPLİK

1.1. Hâcipliğin Tanımı.....	6
1.2. Hâcipliğin Tarihçesi.....	8
1.3. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Hâciplik	9
1.4. Emevîler Döneminde Hâciplik	12
1.5. Abbâsî Devlet Teşkilatı ve Hâciplik	14
1.6. Abbâsîlerde Hâciplik Teşkilatı	30
1.6.1. Sayıları.....	34
1.6.2. Giyim Kuşamları	35
1.6.3. Gelir ve Servetleri.....	36
1.6.4. Siyasi Etkileri	38
1.6.4.1. Taht Kavgaları ve Veliahtlık Uygulamalarına Tesirleri.....	38
1.6.4.2. Hâcib ile Vezirlerin Rekabeti ve Çekişmesi, Entrikaları	40

BÖLÜM II ABBÂSÎ HALİFELERİNİN HÂCİPLERİ

2.1. Rebî‘ b. Yûnus	46
2.2. Fazl b. Rebî‘	50
2.3. Fazl b. Sehl	56

2.4. Eşnâs et-Türkî	59
2.5. İnak et-Türkî	63
2.6. Boğa el-Kebîr et-Türkî.....	67
SONUÇ	74
BİBLİYOGRAFYA	76
ÖZGEÇMİŞ	84

KISALTMALAR

<i>AÜİFD</i>	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
byy.	: basım yeri yok
çev.	: çeviren
der.	: derleyen
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
haz.	: hazırlayan
<i>İA</i>	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Ünivesitesi
md.	: madde
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü, ölüm tarihi
s.	: sayfa
şrh.	: şerheden
thk.	: tahkik eden, muhakkik
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ts.	: tarihsiz
Üniv.	: Üniversitesi
v. dğr.	: ve diğerleri
Yay.	: yayınları

GİRİŞ

Toplumsal hayatın sürdürülebilir olmasında en önemli kurum devlettir. Devletin teşkilat yapısı ve işleyişi de bu sürece doğrudan katkı sağlamaktadır. Diğer taraftan da, insanların kültür ve medeniyet geleneği, devletin kurumlarının dokusunu değiştirebilmektedir.

Hız. Peygamber'in geniş mutabakatla Yesrib (Medine) toplumuna başkanlık etmesi, kendisinden sonraki halifeler için de örneklik teşkil etmiştir. Halifelerin seçilme şekilleri farklı usullerde gerçekleşmiştir. Bu usuller doğal bir seyir içerisinde uygulanmıştır. Râşid halifeler denilen bu yöneticiler, daha çok Hız. Peygamber'in izinden gitmişlerdir. Bu dönemde devlet kurumlarının da birçoğu kurulmuştur.

Emevîler döneminde, devlet teşkilatları kurumsallaşma yolunda önemli mesafe katetmiştir. Râşid halifeler döneminde de birçok konuda yeni müesseseseleşme çalışmaları yapılsa da, asıl gelişmeler Emevîler döneminde olmuştur. Bu dönemde bazı kurumlar ya yeniden kurulmuş ya da iyileştirilmiştir. Çalışma konumuz olan "hâciblik" de, Emevîler döneminde kurulan müesseselerden biri sayılmıştır. Nitekim Muâviye b. Ebû Sûfyân (ö. 60/680), maruz kaldığı suikast ve bazı güvenlik sorunları nedeniyle, hâciblik kurumunu ihdas eden kişidir. Hâciblik, Emevîler öncesinde de resmi bir kurum olarak bulunmasa da, işleyişte var olmuştur.

Abbâsî Devleti'nin ilk yüzyılında, bazı aileler devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Yahyâ b. Bermek (ö. 190/805), Rebî' b. Yûnus (ö. 169/785 ?), Fazl b. Rebî' (ö. 208-823-824) ve Fazl b. Sehl (ö. 202/818) gibi şahıslar ve onların aileleri devlet yönetiminde oldukça etkili kimselerdir. Bermekî ailesi tasfiye edildikten sonra, adını saydığımız kişiler ve aileleri devleti yönetmişlerdir. İlerleyen süreçte bazı Türk komutanlarının devlet yönetiminde etkili oldukları görülmüştür. Eşnâs (ö. 230/844), İnâk (ö. 235/849), Vasîf (ö. 253/866) ve Boğa el-Kebîr (ö. 248/862) gibi komutan ve hâcibler, hem askerî alanda hem de idarî alanda önemli görevler almışlardır. Bu kişilerden bazıları, vezirlik dâhil üst düzey görevlere de atanmışlardır.

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Devlet geleneklerinde, siyasi iradenin işleyiş şekli ve idare anlayışı dikkat çeken konulardan biri olmuştur. İslâm tarihi, devlet başkanlarına yapılan suikastlar ve güvenlik

sorunları, bazı idare kurumların işleyişinin değişmesine neden olmuştur. Benzer işleyişte ve farklı isimlerde varlığını sürdüren bu yapıların, kurumsal bir kimlik kazanma süreci ve yetki alanları, bizim de bu tür konuları inceleme ve çalışma nedenimizi göstermektedir.

Abbâsîler döneminde güçlü kurumsallaşma meydana gelmiş ve birtakım yeni kurumlar ihdas edilmiştir. Devlet teşkilatın ve idarî kurumlarda birtakım yenilikler yapılarak hâciblik kurumu gelişmiştir. Bazı hâcibler, dönemin siyasi ve kültürel hayatına büyük ölçüde müdahil olup, devletin tüm teşkilatlarına nüfuz etme konusunda etkili bir konumda yer almışlardır.

Abbâsî tarihinin ilk yüzyılında hâciblik teşkilatının etraflıca araştırılmamış olması, İslâm tarihi çalışmaları açısından bir boşluğa işaret etmektedir. Yine bu dönemde Türk İslam tarihi açısından önemli olan Türk kökenli hâciblerle ilgili müstakil çalışmanın az olması da konunun önemini artırmaktadır. Ayrıca hâciblerin, sonra kurulan İslâm devletlerindeki hâciblik kurumunu etkilemiş olması da diğer önemli bir husustur. Bu nedenlerden dolayı Abbâsîler dönemi içerisinde hâciblere odaklanarak, hem hicâbet kavramının detaylı şekilde ortaya konulması, hem de görev alan hâciblerin hayatlarının aydınlatılması önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın sonunda, Abbâsî devlet yapılanmasının ilgili kurum açısından değerlendirilmesi ve bu sayede belki de günümüzde benzer işlevi bazı kurumlarla kıyaslanmasına imkân sağlayabiliriz. Yaşayan dünyanın, geçmişin tecrübelerinden faydalanması ve ders çıkarması, bu yönüyle çalışacağımız konunun güncelle yorumlanması da hedeflerimizden birisidir. Geçmişini bilmeyenin geleceği inşa etmekte zorlanacağı felsefesine izah mahiyetinde bir çalışma olacağı kanısını taşımaktayız.

2. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Çalışmamızda Abbâsî Devleti'nin ilk yüzyılının siyasi ve sosyal yapısı göz önünde bulundurularak, kurumların çalışma şekilleri ve etkileri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda tezimizde gerekli görülen yerlerde analiz, sentez, karşılaştırma, analogi, tümevarım, iktibas, tasvir ve örnekleme yöntemlerine başvurulmuştur. Bu yöntemlerle çalışmamızın daha anlaşılır ve hedefine ulaşır hale getirilmesi amaçlanmıştır.

İlk dönem İslâm tarihi kaynakları mümkün olduğunca kullanılmaya çalışılmış ve bunların dışında Abbâsî devlet teşkilat yapısı ile alakalı araştırma, inceleme ve diğer çalışmalardan faydalanılmıştır.

Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *Târihu Halife b. Hayyât*¹ isimli eseri, Abbâsîlerin ilk dönemindeki hâciblerin ve diğer bazı görevlilerin isimlerin tespitinde müracaat edilmiştir. Ya'kûbî'nin (ö. 284/897) *Târihu'l-Ya'kûbî*² ve Taberî'nin (ö. 310/922) *Târihu't-Taberî*,³ adlı eseri çalıştığımız dönemin siyasi ve sosyal olayların görülmesi, ilgili kurumların işleyişlerinin bilinmesi açısından kıymetli olmuştur. İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940), *el-İkdu'l-ferîd*⁴ ve Mes'ûdî'nin (ö. 346/957) *Mürûcû'z-zehab* ile *et-Tenbîh ve'l-işraf*⁵ isimli kitapları ilgili dönemdeki hâciblerin tespiti ve bu kişilerin siyasi ve idari görevleri konusunda bize bilgiler vermiştir. Cehşiyârî'nin (ö. 331/942-43) *Kitâbü'l-vüzerâ' ve'l-küttâb*⁶, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târihu Bağdâd ev medîneti's-selâm*⁷ ve Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *el-Ahkâmu's-sultâniye*⁸ adlı eserlerinden, kurumların işleyişlerini görmemiz açısından önemli olmuştur. Nitekim burada hâciblerin isimleri ve faaliyetleri hakkında bilgi edindik.

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*⁹ ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*¹⁰ adlı eserleri çalıştığımız dönemin siyasi ve sosyal olayları, görmemizi salmıştır. Ayrıca kurumların işleyişi ve görev alan hâciblerin hayatları ve siyasete etkileri konusunda başvurduk. İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zamân*¹¹ adlı eseri kurumların işleyişi ve görevlilerin tespiti konusunda katkı sağlamıştır. Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Me'âşirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe* ve *Şubhu'l-a'şâ fi sinâ'ati'l-inşâ*¹² isimli eserleri hem kurumların işleyişi, hem de başta hâciblik olmak üzere bu kurumlardaki görevlilerin isim ve işleyişlerini aktarma

¹ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Diyâ el-Ömerî, Dâru Taybe, Riyad 1985.

² Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ, I-II, Dâru'l-'Alemî, Beyrut 2010.

³ Taberî, Ebü'l-Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, I-XI, Dâru'l-Me'ârif, Kahire ts.

⁴ İbn Abdürabbih, Ebü Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-İkdu'l-ferîd*, I-IX, Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrût 1983.

⁵ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Hüzelî, *Mürûcû'z-zehab*, I-IV, Mektebetü'l Asriyye, 1. bs., Beyrût 2005; *et-Tenbîh ve'l-işraf*, Bağdâd 1938.

⁶ Cehşiyârî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Abdûs b. Abdullâh, *Kitâbü'l-vüzerâ' ve'l-küttâb*, thk. İbrahim Sâlih, 1. bs., Abu dabi 2009.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târihu Bağdâd*, thk. Ahmed Matlûb, I-XXIV, Beyrût 1964.

⁸ Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, thk. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Mektebetü Dâru İbn Kuteybe, 1. bs., Kuveyt 1989.

⁹ İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, I-XI, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987-2003.

¹⁰ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Dâru Hicr, byy. 1997-1999.

¹¹ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-Erbilî, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâi'z-zaman*, I-VIII, Beyrût 1968.

¹² Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed, *Me'âşirü'l-Inâfe fi Me'âlimi'l-Hilâfe*, I-III, Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kâhire 1922; *Şubhu'l-A'şâ fi Sinâ'ati'l-Inşâ*, şrh. Muhammed Hüseyin Şemsüddin, I-XV Beyrût 1987.

konusunda faydalı olmuştur. Hâciblerin isimleri ve siyasi etkinlikleri konusunda önemli bir kaynak olmuştur. İbn Tiktakâ'nın (ö. 709/1309), *el-Fahrî fi'l-adâbi's-sultâniye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*¹³ adlı eseri çalıştığımız dönemdeki hâciblerin isimleri, hayatları ve döneme olan etkilerini görmemiz açısından faydalı olmuştur. Bu kaynaklarda genel olarak çalışmamızda ele aldığımız hâciblik teşkilatının genel yapısı, hâciblerin isimleri ve hayatlarıyla alakalı bilgiler, hâciblerin siyasi ve sosyal alandaki etkilerini bularak ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızın ilk bölümündeki kurumların incelenmesiyle alakalı şu kitaplar araştırmamıza büyük katkı sağlamıştır. Philip Khuri Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*¹⁴, Mehmet Aykaç'ın *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*¹⁵, ve İsmet Kayaoğlu'nun *İslâm Kurumları Tarihi*¹⁶ isimli kitaplar kurumların işleyiş yapısı ve siyasi etkileri konusunda faydalı olmuştur. İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin'in, *İslam Medeniyet Tarihi*¹⁷, Corcî Zeydân'ın (1861-1914), *İslam Uygarlıkları Tarihi* ve *İslam Medeniyet Tarihi*¹⁸ isimli eserler hâciblik dâhil diğer kurumların tanımlanması ve işleyişi konusunda önemli bilgiler vermektedir. Mehmed Fuat Köprülü'nün, *İslam Medeniyeti Tarihi*¹⁹ ve Carl Brockelmann'ın, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*²⁰ isimli çalışmaları da bu kısımda kullandığımız önemli çalışmalardır. Bu kısımda Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın²¹ bazı hâciblerin hayatlarından bazı kesitleri almamız konusunda makaleleri, bazı hâciblerin hayatlarına ulaşmamız olmuştur.

Hâciblik teşkilatının genel yapısı, hâciblerin tespiti ve görevleri hakkında; İbrahim Eyyûb, *Siyasi ve Medeni Abbâsi Târîhi*²², Claude Cahen *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, Will Durant, *İslam Medeniyeti*²³ ve Abdülazîz ed-Dürî'nin *el-Asrû'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*²⁴ gibi eserler faydalı olmuştur.

¹³ İbnü't-Tiktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî, *el-Fahrî fi'l-adâbi's-sultâniye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Dâr'u Sâdır, Beyrût ts.

¹⁴ Hitti, Philip Khuri, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi*, I-II, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.

¹⁵ Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.

¹⁶ Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1985.

¹⁷ Sarıçam, İbrahim-Erşahin Seyfettin, *İslam Medeniyet Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2011.

¹⁸ Zeydân, Ebû Ömer Corcî b. Habîb, *İslam Medeniyet Tarihi*, çev: Zeki Megamiz, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1971; *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev: Necdet Gök, İletişim Yay., İstanbul 2012.

¹⁹ Köprülü, Mehmed Fuat, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1984.

²⁰ Brockelmann, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I-II, 2. bs., çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1964.

²¹ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., I-XIV, İstanbul 1991; "Emîn" md., *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 112-114.

²² İbrahim Eyyûb, *Siyasi ve Medeni Abbâsi Tarihi*, Dâru'l Kitâbi'l Âlemiyye, Şam 1979.

²³ Durant, Will, *İslam Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Kervan Kitapçılık, Tercüman Gazetesi, 1001 Eser.

²⁴ Dürî, *El-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1966.

Son dönemde yapılan Abbâsî Devleti ve kurumlar tarihi ile ilgili yazılmış tezler, makaleler ve benzer araştırmalara da yer verilmiştir. Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ'ın²⁵ ilgili makalesinde, kurumlar tarihinin ele alınış şekli ve işleyişi hakkında, Prof. Dr. Aydın Taneri'nin²⁶ çalışmasından hâciblik kavramının açıklanması ve teşkilatın genel yapısı hakkında bilgilere ulaştık. Bunun dışında Prof. Dr. Saim Yılmaz'ın²⁷ araştırmalarından Abbâsîlerde hâciblik kurumunun işleyişi hususu, Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'ın²⁸, Prof. Dr. Casim Avcı'nın²⁹ ve Dr. Mesut Can'ın³⁰ isimli hocalarımızın çalışmalarından da bazı hâciblerin isimleri, hayatları ve döneme olan etkilerini görme imkânı bulduk.

Burada yer veremediğimiz, tezimizde kullandığımız diğer eserleri de kaynakça kısmında belirttik.

3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırmamız, Abbâsî Devleti'nin ilk yüzyılında hâciblik teşkilatının yapısı, teşkilatın işleyişi, bu dönemde görev yapan hâcibler ve faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu sebeple çalışmamız 750-847 yılları arası sınırlandırılmıştır.

²⁵ Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir” md., *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 79-82.

²⁶ Taneri, Aydın, “Hâcib” md., *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 508-511.

²⁷ Yılmaz, Saim, “Abbâsîler’de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, 2009, 1-24.

²⁸ Özaydın, Abdülkerim, “Fazl b. er-Rebî” md., *DİA*, İstanbul 1996, XII, 274-275.

²⁹ Avcı, Casim, “Hilafet” md., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 539-546; “Mu‘tasım” md., *DİA*, Ankara 2020, XXXI, 380-382.

³⁰ Can, Mesut, *Fazl b. Sehl’in Hayatı ve Şahsiyeti* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2010.

BÖLÜM I

İSLÂM TARİHİNDE HÂCİPLİK

1.1. Hâcipliğin Tanımı

Hâcib kelimesi, “حجب” (Ha-ce-be) fiilinden türemiş olup; örtmek, bir şeye herhangi başka bir şey ile engel olmak ve gizlemek anlamındadır. Birisini kapıcı tutmak ve kapıcı edinmek anlamı da kullanılmaktadır.³¹ Ayrıca; defetmek, bir şeyden men etmek ve bir şeyi bir şeyden ayırmak anlamına gelmektedir.³²

İsmi fâili ise, حَاجِب (Hâ-cib) olup, çoğulu, حُجَبَة (Ha-ce-beh) ve حُجَاب (Hüc-câb) şeklindedir.³³ Yine Arapça’da kullanılan “bevvâb” (kapıcı),³⁴ benzer şekilde; araya giren, mesafe koyan, örten manasına gelmektedir. Hâcib, herhangi birşeyi başka bir şeyden engelleyen, men eden, set koyan kişi için kullanılmaktadır.³⁵ Herhangi birisinin kapısında durarak, oraya girmesine yardımcı olan kişiye veya görevliye³⁶ hâcib denilmiştir. Sultanı koruyan, kapısında bekleyen görevliye de hâcib anlamına gelmektedir.³⁷

Hâciblik (hicâbet); velâyet, dostluk ve yoldaşlık anlamına gelmektedir.³⁸ Hâcib aynı zamanda izin vermek amacıyla, bir görevlinin kapıdan seslenmesi veya birisinin başkalarını yüksek sesle çağırması manasında da kullanılmaktadır.³⁹

³¹ İbn Abbâd es-Sâhib, Ebü'l-Kâsım İsmâ'il b. Abbâd et-Tâlekânî, *el-Muhît fi'l-lügâ*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, I-XI, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 1994, X, 446; İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mücmelü'l-lügâ*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân, I-III, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, I, 138.

³² İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lügâ*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979, II, 143.

³³ İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâ'il, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî, I-XI, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2000, III, 92; Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Nu'aym el-'Arkasûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005, s. 72; Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon, I-XL, et-Türâsü'l-Arabî, Kuveyt 1965-2001, II, 239; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-vasît*, Mektebetü's-Şurûki'd-Devliyye, Mısır 2004, s. 156.

³⁴ İbn Abbâd, *el-Muhît fi'l-lügâ*, X, 446; İbn Fâris, *Mücmelü'l-lügâ*, I, 138; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, III, 92; İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ*, 1. bs., I-V, Dâr'u İhyâ, Beyrût 1996, IV, 39; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut ts., I, 223; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, s. 72; Ezherî, *Tehzîbü'l-lügâ*, XV, 438; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, II, 48; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 156.

³⁵ İbnü's-Sikkî, Ebü Yûsuf Ya'kûb b. İshâk, *İslâhu'l-mantık*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdusselam Muhammed Hârûn, 2. bs., Dâru'l-Maârif, Kâhire 1119, s. 198; İbn Abbâd, *el-Muhît fi'l-lügâ*, II, 414; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, II, 239; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 156.

³⁶ Râzî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtârü's-sihâh*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1986, I, 66.

³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, I, 223; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, II, 48.

³⁸ İbn Abbâd, *el-Muhît fi'l-lügâ*, II, 414; Cevherî, Ebü Nasr İsmâ'il b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, I-VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987, I, 107; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, I, 299.

³⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, V, 2069; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XIII, 10; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, s. 1175; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 11, 424.

Terim olarak hâcib; halifenin veya devlet başkanının korumalığını yapan, onun kapısında kimlerle görüşüp görüşemeyeceğini belirleyen, halifenin özel işlerini idare eden, onun yerine birçok toplantıya bazen vekâlet eden, hatta bazılarına başkanlık yapan, yetki ve sorumluluk dağıtan, çoğu zaman halifeye eşlik eden, yoldaşlık ve danışmanlık yapan kişidir. (bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 602-611)

Sonraki dönemlerde hâciblik görevi diğer Müslüman devletlerinde devam etmiştir. Hâcib; kapıcıbaşı, teşrifatçı, kapısında toplanan kalabalığın sultanı meşgul etmemesi, suikast girişimlerini engellemek için vazifeli koruma görevlisi ve sultanın karşısına herkesin izinsiz çıkmasına engel olan kişidir.⁴⁰ İş ve ihtiyaç sahiplerinin halifenin makamına girişlerini kontrol eden kapıcı,⁴¹ kapı eşiğinde bekleyerek, halifenin veya sultanın yanına halkın müsaadesiz girişlerine mani olmak için görevlendirilen yüksek memurdur. Diğer bir adı da “sâhibü’s-sitâre”⁴² olan hâcibler, padişahın veya sultanın ağırlığını, vakarını ve makamını korumakla da görevli memurlardır.⁴³

Selçuklu sultanlarının saraylarında hükümdar için satın alınıp eğitilerek yetiştirilen ve saray hizmetlerine tayin edilen hâcibu’l-hüccâb adında görevliler bulunurdu. Bunlar daha çok Türk kökenli köleler arasından seçilirdi. Bu vazife saray hizmetlerinin içinde en yükseğine ve sarayın birinci derecede nüfuzlu kişisine emîr-i hâcib adı verilirdi. Ayrıca hâcibu’l-hüccâb’a eski Türkçede “ağacı” ve “uluğ barbey” gibi isimler verilirdi. Hükümdarla diğer devlet görevlileri arasında bağlantı kuran hâcib veya mâbeynci, günümüzün cumhurbaşkanı genel sekreterine benzetilebilir.⁴⁴

Abbâsîler sonrasında İslâm devletlerinde hâcib, sarayın teşrifat işlerini yürüten görevlidir. Önceleri yetkileri hükümdara eşlik edip yol göstermekle sınırlı iken, zamanla bütün saray görevlilerini denetleyen askerî ve idarî konuma yükselmiştir.⁴⁵ Mesela Büyük Selçuklular’da hâcibler, saraydaki bütün görevlileri kontrol etme yetkisine sahip olmuşlardır.⁴⁶

İngilizce sözlükte hâcib; doorkeeper (kapıcı), usher (yer gösterici), chamberlain to a prince (bir prensin, melik veya efendinin mâbeyncisi), a mayor of the palace (sarayın

⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, I, 602. bkz. Şen, Mehmet Emin, “Abbâsîler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler”, 2009, *İstem Dergisi*, Yıl 7, Sayı 13, s. 240; Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 57.

⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 605.

⁴² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Medhal*, TTK. Basımevi, Ankara 1988, s. 8.

⁴³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 611; Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 96; Zeydân, *İslam Medeniyeti Tarihi*, I, 364.

⁴⁴ Uzunçarşılı, Râvendi’nin Râhatu’s-sudûr adlı eserine atıf yapmaktadır. bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Medhal*, s 32-33.

⁴⁵ Hattstein, Markus-Delius, Peter, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, Literatür Yay., İstanbul, 2007, s. 623.

⁴⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Medhal*, s 34.

bir belediye başkanı veya önemli görevlisi) gatekeeper (kapı bekçisi), concierge (kapıcı), janitor (kapıcı), porter (kapıcı), doorman (kapıcı) gibi kelimeler kullanılmaktadır.⁴⁷

1.2. Hâcibliğin Tarihçesi

Hâciblik uygulaması, Bizans ve Sâsânîler başta olmak üzere, çoğu ülkede uygulanmıştır. Nizâmülmülk, bu uygulamanın Sâsânîler zamanında da bulunduğundan bahsetmiştir.⁴⁸ Nitekim Zehebî de, Kısranın ölümüyle ilgili bahsi anlatırken, hâciblerin varlığından söz etmiştir.⁴⁹ Ya'kûbî, eski Hind devletlerinde⁵⁰ hâciblerin olduğundan bahsetmiş ve Sâsânîler'de büyük komutan Rüstem'in yanında hizmet eden bir hâcibi olduğunu aktarmıştır.⁵¹ Bununla birlikte Erdeşir b. Bâbek⁵² ve Enûşirvân'ın hâcibleriyle⁵³ olan diyalogları önemlidir. Bu örnekler, tarihçilerin bu uygulamayı Sâsânîler dönemiyle başlatma arzularını desteklemektedir.

İslâm tarihinde ise, hâcibler ilk olarak Emevîler döneminde görevlendirilmiştir. Emevîlerde, Bizans ve İran saray kültürünün bazı yansımalarına rastlanmaktadır. Hâciblik de bunlardan biri olup, aynı zamanda güvenlik sorunlarına karşı duyulan ihtiyaç dolayısıyla uygulanmıştır. Bunu da ilk defa Muâviye b. Ebû Süfyân uygulamıştır. Muâviye'nin kendisine, Hz. Ali'ye ve Amr b. As'a tertip edilen suikastlardan sonra, kendisine bir hâcib edinmiştir.⁵⁴ Bu işi Muâviye'ye tavsiye eden kişi Ziyâd b. Ebîhi olduğu söylenmiştir.⁵⁵

Halifenin huzuruna girenler, makam ve mertebelerine belirlenir ve oturlardı. Onların bu şekilde planlamalarını "hâcib" denilen, görevli yapardı. Emevîler zamanında huzura çıkma konusundahanedan üyeleri her zaman önceliğe olmuşlardır. Hanedan mensupları tahtlara, Hâşimîler ise kürsülere oturlardı. Abbâsîler devrinde ise; öncelik protokol sırası, Haşimoğullarına verilmişti. Onlara mülûk veya eşrâf adı veriliyordu. Halife ise, taht veya bir sedir üzerinde otururdu. Hâşimîler kürsülere, Emevîler kenarları iki kat bükülmüş minderlere oturlardı.⁵⁶ Diğer devlet adamları ve sınıflar, sözünü

⁴⁷ Redhause Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük, Redhause Yay., İstanbul 1990, s. 431.

⁴⁸ Nizâmülmülk, Ebû Ali Kivâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî, *Siyasetname*, çev. Nurettin Bayburtgil, Dergâh Yay., İstanbul 2015, s. 59, 65.

⁴⁹ Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût 1986-2000, IV, 815.

⁵⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I, 124.

⁵¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 31.

⁵² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, II, 37; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I, 209; Taneri, "Hâcib", XIV, 508-510.

⁵³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, II, 129, 141, 146.

⁵⁴ Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 96; Zeydân, *İslam Medeniyet Tarihi*, I, 364.

⁵⁵ Zeydân, *İslam Medeniyet Tarihi*, I, 330.

⁵⁶ Zeydân, *İslam Uygarlıklar Tarihi*, II, 759-760.

ettiğimiz kişilerden daha aşağı mevkilerde oturlardı. Halifenin huzuruna girildiği zaman, baştaki sarığı çıkarmak da usuldendi.⁵⁷

Abbâsî Devleti'nde halife ile görüşmek için, ikili veya üçlü aşamadan geçilirdi. Özellikle devletin daha da güçlendiği dönemde, ikinci bir kademe ile halifeyle görüşecek kişilerin huzura çıkmaları daha da zorlaştı. Buna “ikinci teşrifat devri” denilmiştir. Devletin son dönemlerinde ise; üçüncü bir teşrifat süreci de işleme konuldu. Hâcibler bu süreçte, daha çok kendi istedikleri kişileri halifelerle görüştürürlerdi.⁵⁸

Ne var ki hâcib, vezirin yönetimi altındaki bir görevliydi. Sarayda birden fazla hâcib olduğu için başhâcib veya nâib adında bir yönetici tarafından yönlendirilirdi.⁵⁹

Hâciblerden istenilen üç özellikler şöyledir: Birincisi; güleç yüzlü ve mütevazı olmalı ki, insanlarla münasebetleri güzel yürütebilsin. İkincisi; insanların iyileriyle kötülerini birbirinden ayırabilmeli ve tüm bu kamu hizmetlerini tanzim etmek için oldukça zeki olmalıdır. Üçüncüsü ise; halifeyi türlü tehlikelerden koruyabilmek için hem fiziken kuvvetli, hem de dirayetli olmalıdır.

1.3. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Hâciplik

Hz. Peygamber insanlarla iletişimini daha çok aracısız, direk ve yüzyüze kurmuştur. Hz. Peygamber devlet başkanı olmasına rağmen bir hükümdar gibi davranmamış, tebliğini aksatmamak için de peygamberlik görevini aksatmamıştır. Yanında doğrudan hâcib adında bir görevli bulundurmamıştır. Fakat bir nevi hâcibin işleri yürüten sahabileri olmuştur. Aslında bu kişiler, gönüllü olarak Hz. Peygamber'e hem devlet işlerine hem de günlük işlerine yardımcı olmuşlardır. Hz. Peygamberle görüşmek için, çok büyük zahmet ve protokole ihtiyaç duyulmazdı. Hâciblik müessesesi de, ileriki dönemde ortaya çıkan kurumlardan olsa da, işleyiş olarak bu dönemde de mevcuttur diyebilmekteyiz. Bu sayede hem güvenlik problemi giderilmiş, hem de önemli işlerin daha hızlı yürütülmesi sağlanmıştır.

⁵⁷ Zeydân, *İslam Uygarlıklar Tarihi*, I, 760.

⁵⁸ Zeydân, *İslam Medeniyeti Tarihi*, I, 365.

⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 612.

Bazı rivayetlerde; Hz. Peygamber'in huzuruna çıkmak için gelenleri, daha çok Enese⁶⁰ ve Ebû Kebşe⁶¹ gibi azadlıları yönlendirmişlerdir. Hz. Peygamber Hayber seferinde Safiyye ile evlendiği gece, Ebû Eyyûb el-Ensârî çadırının önünde ve başka bir zamanda Sa'd b. Mâlik ve Aiz b. Amr el-Müzenî Hz. Peygamberin korumalığını yapmıştır.⁶² Bu sahabilerin yaptıkları işlere bakılırsa, bir anlamda Hz. Peygamberin hâcibliğini üstlendiği söylenebilir. Ne var ki hâciblik müessesesinin varlığından söz edemeyiz.

Ensârın ileri gelenlerinden ve Peygamberimizin sancaktarlarından Kays b. Sa'd b. Ubâde, Hz. Peygamber'in korumalığını yaptığı, ona karşı yapılacak suikast veya saldırılara karşı koruduğu rivayet edilmektedir.⁶³ Bunların dışında farklı zamanlarda, el-Edra' es-Sülemî de onun korumalığını yapmıştır.⁶⁴ Aslında bu kişilerin yaptığı iş, ilerde kurulan hem hâciblik hem de sâhibu'ş-şurtanın görevine benzetilebilir.

Râşid Halifeler döneminde, hâciblik müessesesi, henüz kurulmamıştır. Halifeler Hz. Peygamber'i örnek alarak, insanlarla direk ve yüzyüze iletişim kurmayı tercih etmişlerdir. Yine de Râşid Halifeler döneminde, hâciblik görevini yerine getiren bazı kişilerden söz edebiliriz.

Çoğu zaman insanlar onların huzuruna gelebilir, sıkıntı ve taleplerini direk iletebilirlerdi.⁶⁵ Bunun böyle olmasında, bu kişilerin kibir ve kendini beğenme gibi kötü sıfatları kabîh ve büyük günahlardan görmeleri; bunun yerine tevazu ve hilm gibi hasletleri de övmeleri etkili olmuş olmalıdır.

Hz. Ebû Bekir, kişisel ve yönetim tarzı olarak Hz. Peygamber'e uymayı esas almış, insanlarla doğrudan iletişim kurmuştur. Bu yüzden özel korumaya veya hâcibe pek ihtiyaç duymamıştır.

⁶⁰ Enese, Mekke yakınlarındaki Serat bölgesinde yaşayan kölelerdendir. Ebû Mesrûh diye künyelenmiştir. (Ebu Meşruh da) Enese, Resûlullah'ın yanında Bedir'de dâhil birçok savaşlarda katılmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde vefat etmiştir. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 99; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sekkâ v.dğr., Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1955, I, 478, 678

⁶¹ Ebû Kebşe fars kökenli olduğu söylenir. Yemen civarındaki Devs'li müvellededen olduğu ve asıl isminin Süleym olduğu söylenir. Resûlullah ile Bedir ve diğer savaşlara katılmıştır. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Urve b. Zübeyr'in doğduğu günde vefat etmiştir. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I, 478, 678,

⁶² Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 99.

⁶³ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa Sevre, *el-Câmi'u's-Sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, thk.: İbrâhim Utve Avd, I-V, 2. bs. 1395/1975, V, 690.

⁶⁴ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, Kahire ts., I, 497.

⁶⁵ İbrahim Eyyûb, *Siyasi ve Medeni Abbâsi Tarihi*, s. 218.

Bazı kaynaklarda azadlısı Şedîd'in, Hz. Ebû Bekir'in hacibi olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁶ Ayrıca onun yanında, bu işlerini yürüten Sedîf adında bir kişinin hâcibi olduğu söylenmiştir. Sibt İbnü'l-Cevzî, Hz. Ebû Bekir'in, hâcib anlamında görevli edinen ilk halife olduğunu söylemiştir.⁶⁷ Bu kişiler, hem özel işlerinde yardımcı olmuş hem de zaman zaman devlet işlerinde de kendisine hizmette bulunmuştur.

Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir gibi yüzyüze ve aracısız iletişim kurmayı tercih etmiştir. Onların koruma ve diğer işlerini genellikle azatlıları yürütmüştür. Nitekim halife ile görüşmek isteyen kişiler, sıkıntı ve taleplerini anlatır ve çözüm konusunda direk muhatab olurlardı. Onunla görüşmek isyetenlere, köle ve azadlıları yardımcı olurlardı.

Bu bağlamda Hz. Ömer'in işlerini ve bir anlamda hâciblik görevini, mevlâsı Yerfe'nin yürüttüğü ricayet edilmiştir.⁶⁸

Örnek kabilinden Hz. Ömer'in hâcib kullandığı hayatından bir kesit: Zehebî; Zührî'ye dayandırarak, Malik b. Evs'den şöyle bir rivayet aktarmıştır.

"Hz. Ömer'in huzurundaydım. Bana: "Ya Mâlik! Bize senin kavminden şair kimseler geldi. Ben onlar için bir şeyler verdim, onu onlara bölüştür!" diyince, ben de: "bunu benden başkasına söylesen olmaz mı?" diyince, Ömer: "Bre adam, haydi onu al!" dedi. Malik bundan sonra der ki: O ara Halîfe Ömer'in hâcibi (teşrifatçı) Yerfa' geldi ve: "Senin Osman, Zübeyr, Abdurrahmân ve Sa'd ile görüşülecek bir şeyin var mı? Girmek için izin istiyorlar?" dedi. Ömer de: "Evet" diyince onlar içeri girdi. Selam verdikten sonra oturdular. Yerfa' biraz durup sonra Ömer'e: "Senin Ali ve Abbâs'ta bir hacetin var mı?" deyince: "Evet" dedi. Onlar da girince selam verip oturdular."⁶⁹ Burada Yerfe'nin bir anlamda hâciblik görevini ifa ettiği söylenebilir.

Hz. Osman, kendinden önceki halifeler gibi o da hâcib edinmemiştir. Lakin onun yanında bir anlamda hâcibin görevlerini yürüten kişilerin varlığından söz edilebilir. Zira Hz. Ömer'in şehid edilmesinden sonra, onun koruma anlamında daha dikkatli olması

⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 123. Bu kişinin adının Sedîd (Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 26) veya Sudeyd (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 121) olduğu da söylenmiştir.

⁶⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât v.dğr., I-XXIII, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 2103, V, 213.

⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 156; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 25; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII, 191. Pek çok rivayette Yerfe yerine Yerfa' şeklinde yazıldığı görülmüştür. Bkz. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 52; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, V, 413; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Evâ'il*, Dâru'l-Beşîr, Mısır 1408/1987, s. 174; Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, I-IV, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1990, s. 459, 474; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 25; Ekrem Ziyâ el-Umerî, *'Asru'l-hilâfeti'r-râşide*, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 2011, s. 152.

⁶⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 25.

beklenirdi. Nitekim Humrân b. Ebân adlı azadlısı onun korumalığını ve diğer işlerini yürütürdü.⁷⁰

Hiz. Ali zamanında, Müslümanlar arasında çok ciddi ayrılıklar hatta savaşlar meydana gelmiştir. Cemel Vak'ası, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı ve Hâricîler meselesi gibi. Hiz. Ali'nin diğer halifelerde olduğu gibi belirlenmiş bir hâcibi olmasa da, bu görevi Kanber Ebû Yezîd gibi azadlıları yürüttüğü söylenebilir.⁷¹ Ne var ki Hiz. Ali hâcib görevlendirmemesinin belki de ağır faturasını ödemiş ve suikast sonucunda şehit olmuştur.

Bazı rivayetlerde Hiz. Ali'nin oğulları Hiz. Hasan (ö. 49/669) ve Hiz. Hüseyin'in (ö. 61/680) hâciblerinden söz edilmiştir. Nitekim Hasan'ın azadlısı Rebâh,⁷² Hüseyin'in azadlısı Safvân'ın hacibleri olduğu söylenmiştir.⁷³

1.4. Emevîler Döneminde Hâciblik

Pek çok devlet kurumu Emevî döneminde ya kurulmuş ya da geliştirilmiştir. Sınırların genişlemesi ve halifenin işlerinin çokluğu, bu kurumların ihdas edilmesini zorunlu hale getirmiştir. Hâciblik uygulaması da, ilk olarak Emevîler döneminde ihdas edilmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân, ilk defa koruma görevliliğini ihdas eden ve ilk defa mühür divanını kuran kişidir.⁷⁴ Onun döneminde koruma görevlilerinin başında Himyer'in azatlısı el-Muhtâr ve hâcibi de azatlısı Ebû Eyyûb'dür.⁷⁵

Muâviye bu uygulamayı Hâricîlerin ve Hiz. Ali taraftarlarının kendisine olan muhalefeti ve güvenlik problemleri sebebiyle uygulamayı başlatmıştır. Böylece kapısında izdiham oluşmaması, suikastlerin engellenmesi, işlerin takibinin kolaylaştırılması gibi sebepler de hâciblik kurumunun ihdasında etkili olmuştur. Farklı şehirlerden gelen görevliler ve misafirler zaman içerisinde güvenlik zaafiyetini de ortaya çıkarmıştı. Başta bu riski azaltmak için de hâcibler görevlendirilmiştir.⁷⁶ Hâcibler vezir gibi

⁷⁰ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 179; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 70; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VI, 112; IX, 167; Ekrem Ziyâ, *'Asru'l-hilâfeti'r-râşide*, s. 153.

⁷¹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 201; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 120; Ebû'l-Fidâ, *İmâdüddîn İsmâ'il b. Ali, el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, I-IV, el-Matba'atü'l-Huseyniyyeti'l-Mısıriyye, Kahire 1907, I, 181; İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I-II, Kahire 1285, I, 156; Ekrem Ziyâ, *'Asru'l-hilâfeti'r-râşide*, s. 154.

⁷² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 150.

⁷³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 168.

⁷⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 228; Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye 'avâmilü'l-izdiham ve tedâ'iyâtü'l-inhiyâr*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008, I, 223; İbrahim Eyyûb, *Siyasi ve Medeni Abbâsi Tarihi*, s. 218.

⁷⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 228.

⁷⁶ İbrahim Eyyûb, *Siyasi ve Medeni Abbâsi Tarihi*, s. 218.

yetkilendirdikleri için, fetih sebebiyle genişleyen toprakları yönetme konusunda sorumluluklar verilmiştir.

Başka bir rivayette ise; “hucûbiyyet” denilen bu makâm, ilk olarak Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân tarafından ihdâs edilmiştir. O zaman bu görevlinin en önemli vazifesi, halk ile halife arasında aracı ve perde olmak idi. Daha sonra Abbâsîler de onları takip etmiştir.⁷⁷ Muâviye’nin hâcibinin varlığı malum olduğu için bu kurumu ilk ihdas edenin Muâviye olduğunu kabul etmekteyiz.

Emevîler döneminde hâciblik müessesesi, halifeyi korumak, onunla görüşmek isteyen kişileri belli kurallara göre karşılamak ve kişinin konumuna göre bu görüşmeye sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Halife ile görüşmeye gelenler ilk önce neseb yakınlığı olanlar, neseb olarak eşit iseler, yaş olarak ileride olanlar, yaş olarak da eşit iseler, o zaman ilim ve edep olarak üstün olanlar en önce görüşmeye girerlerdi. Bunların dışında dört kişi vardır ki, onlar izin istemeksizin huzura girerler. Bunlar; namaz kıldıran görevli, gece haber getiren haberci, huduttan gelen memur ve yemek getiren adamlardır.⁷⁸ Bunların haricindeki kişiler normal kabul usûlüne göre planlanarak huzura alınırlardı.

İlk zamanlarda bu tür karşılama ve görüşme işlerini vezir yürütmekteydi. Daha sonra vezirin sorumluluklarının artması sebebiyle, bu görev hâcib tarafından yürütülmeye başlandı. Hâcib, halifenin değil vezirin sorumluluğu altında görevi devam ettirdi.⁷⁹ Burada vezir ile hâcibin görevlerinin benzerlik taşımaktadır. Hâcib, her dönem vezir ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Bu durum bazı zamanlar çatışmaya da sebep olmuştur. Bazı kısa dönemler, üstünlük anlamında yer değişikliği olsa da, genelde vezir üst konumda yer almıştır.

Emevî Devletinde genelde bu görev, halifelerin azadlıları veya mevlâları aracılığıyla yürütülmüştür. Hem kendilerine yakınlıkları, hem de sadakatleri nedeniyle bu görev onlar üzerinden yürütülmüştür.

Bazı Emevî halifelerinin hâcibleri şunlardır:

- Mervân’ın hâcibi, azatlısı Sehl b. el-Esved idi.⁸⁰ Ayrıca Mevlâsı el-Minhâl de hâcibliğini yapmıştır.⁸¹

⁷⁷ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, IV, 19-20.

⁷⁸ Zeydân, *İslam Medeniyeti Tarihi*, I, 364-365.

⁷⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 612.

⁸⁰ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 263; Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 150.

⁸¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, VIII, 358.

- Abdülmelik b. Mervân'ın hâcibi, azadlısı Ebû Yûsuf'dur.⁸²
- Velîd b. Abdülmelik'in hâcibi, azadlısı Sa'id⁸³ ve Mervân'ın azatlısı Muhammed b. Ebû Süheyl de onun hâcibliğini yapmıştır.⁸⁴
- Süleymân b. Abdülmelik'in hâcibi, azatlısı Ebû Ubeyd'dir.⁸⁵
- Ömer b. Abdülazîz'in hâcibi, azadlısı Hubeyş⁸⁶ ve Süleymân b. Dâvûd'dur.⁸⁷ Ayrıca Recâ' adında başka bir hâcibi daha olmuştur.⁸⁸
- Yezîd b. Abdülmelik'in hâcibi azadlısı Halîd'dir.⁸⁹
- Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in hâcibi mevlâsı Cübeyr'dir.⁹⁰
- Hişâm b. Abdülmelik'in hâcibi, azadlısı Ğalib b. Mesud'dur.⁹¹
- Mervân b. Muhammed'in hâcibliğini Süklab yapmıştır. Başka bir rivayete göre de, onun hâcibi azadlısı Miklas'dır.⁹² Ayrıca Selîm veya Süleym de hâcibliğini yapmıştır.⁹³

1.5. Abbâsî Devlet Teşkilatı ve Hâciplik

İslam tarihinde devlet teşkilatı Râşid Halifeler döneminden sonra şekillenmeye başlamıştır. Emevîler döneminde bazı müesseseler kısmen uygulansa da, özellikle yeni kurulan bazı kurumlar daha da geliştirilmiştir. Abbâsî Devleti'nde ise; kurumsallaşma faaliyetleri geliştirilerek devam etmiştir.

Abbâsîler iktidarda oldukları süre içerisinde hem bölgenin hem de İslam dünyasının liderliğini de üstlenmişlerdir. Bu durum onların kurumsallaşmasında önem arz etmiştir.

Emevîler döneminde, bazı yönetsel hatalardan dersler çıkaran Abbâsîler, özellikle mevâlî meselesini iyi değerlendirmişlerdir. Abbâsîler, kuruluş sürecindeki desteklerinden dolayı mevâlîye büyük değer vermişler ve onlar devlet içerisinde büyük itibar görmüşlerdir. Bu sebeple, bu dönemde Arap unsurunun siyasi gücü ve etkisi önemli

⁸² Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 299; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, IX, 406; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 397.

⁸³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 312; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 215.

⁸⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 312.

⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 319; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 224.

⁸⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 325.

⁸⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 445.

⁸⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, X, 316.

⁸⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 335; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 242.

⁹⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 266.

⁹¹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 362.

⁹² Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 408.

⁹³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 279.

ölçüde azalmıştır.⁹⁴ Bu durumun oluşmasında halifelerin yaptıkları evliliklerin de önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz.

Abbâsî döneminde Arap olmayanların yönetimde etkin olmalarında, halifelerin annelerinin büyük çoğunluğunun “ümmüveled” olması önemli bir durumdur.⁹⁵ Ebu'l-Abbâs Seffâh (ö. 136/754) ve Ebû Abdullah Emîn (ö. 198/813) bu durumdan hariç tutulmaktadır. Ebu'l-Abbâs Seffâh halifelik dönemi istisna edilecek olursa Emîn, Kureyş'li yani Arap bir ana-babadan doğan tek Abbâsî halifesidir.⁹⁶ Bu durum zaman içerisinde, yönetimde Arap olmayanların da etkili olmalarına imkân sağladığını düşünmekteyiz.

Abbâsîlerde, Sâsânî etkisi devlet yönetiminde oldukça fazladır. Yönetim birimlerinin tadrîcen genişletilmesinde⁹⁷ ve hem devlet idaresi hem de teşkilat yapısının oluşumunda önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu etki, Ebû Müslim el-Horasânî ve Bermekîler ile artarak devam etmiş, Tâhirîlerin dolayısıyla Farşlıların bağımsız hareket etmeye başlamaları sonrasına kadar sürmüştür. Halife Me'mûn, kardeşi Mu'tasım'ı (ö. 227/842) tamamen Türklerden oluşan bir ordu kurması için talimat verdikten sonra, Türk komutanlarının etkisi daha fazla görülmüştür.

Müellif Ahmed Emin, Abbâsî devleti üzerindeki Fârîsî etkisi hakkında şunları söylemektedir.

- a. Hilâfet sarayındaki hizmetlerde ve harem dairelerinde tamamen gayr-ı Arap unsurlar görevlendirilmiştir.
- b. Vezirlik müessesesinin ve bazı divânların tesisinde İran tesiri vardır.
- c. Abbâsîler, Sâsânîlerin bir takım örf-adet ve hareketlerini taklit etmişlerdir. Nevruz ve Mihricân günlerinin kutlanması, cübbe giyilmesi, halife ve diğer yüksek makamlardaki yöneticilerin huzuruna eğilerek tazim göstermek, gibi davranışlar bu uygulamalardan bazılarıdır.⁹⁸

Abbâsî devlet teşkilat yapısı hakkında birtakım bilgiler aktarıldıktan sonra, çalışma konumuz olan hâciblik teşkilatını anlatacağız.

⁹⁴ Watt, William Montgomery, *İslâm Nedir*, çev. Elif Rıza, İstanbul 1993, s. 154; Demirayak, Kenan, “Abbâsî Edebiyatı Tarihi”, Erzurum, 1998, s. 4.

⁹⁵ Hatalmış, Ali, *Abbâsî Halifelerinin Ümmüveled Eşleri*, İlahiyat Yay., Ankara 2020, s. 85-87.

⁹⁶ Yıldız, “Emin” XI, 112-113; Hatalmış, *Abbâsî Halifelerinin Ümmüveled Eşleri*, s. 103-106.

⁹⁷ Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen, “Abbâsîlerin İlk Döneminde Yönetim ve İslam-İslamın Siyasi Çöküşü”, çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2001, s. 494.

⁹⁸ Emin Ahmed, *Duhâ'l-İslam*, I, Beyrut, 1351-55/1933-36, s. 43.(bkz: Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönem İdari Teşkilatında Divanlar)

Abbâsî devletinde en üst kurum, halifeliktir. Halifelik, daha doğrusu kimin halife olacağı konusu, Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanların karşılaştığı ilk problem olarak karşımıza çıkmıştır.⁹⁹ Halife devlet başkanıdır. Genelde şiiler devletin halife yerine imamet¹⁰⁰ kavramını kullanmışlardır. Halifelik kurumu, bu anlamda İslâm devletleri açısından en önemli kurumdur.

Abbâsîler, Kureyş'in Hâşimîler koluna mensuptur. Bu sebeple kendilerini Hz. Peygambere, Emevîlerden daha yakın görmüşlerdir. Böylesine manevi gücün yanında, Emevîlere duyulan bazı memnuniyetsizliği de kullanarak ihtilal yapmışlar ve hilâfeti ele geçirmişlerdir.¹⁰¹

Halifelik Emevîler döneminde olduğu gibi, Abbâsî döneminde de hem siyasî hem de manevî önderlik özelliği taşımaktadır. Muâviye b. Ebû Sûfyan "Halîfetullâh" ünvanını kullanmış,¹⁰² ancak Abbâsîler daha abartılı ünvanları üstlenmişlerdir. Hatta Ebû Ca'fer Mansûr (ö. 158/775), zıllullâhi fi'l-arz ifadesini kullanması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Abbâsîlerde halifelerin isimlerindeki Allah lafzını, Abbâsîlerdeki bu liderlik algısından dolayı abartılı kullanmışlardır.

Abbâsîler dönemi, hilâfet kurumu açısından Emevîlerin devamı niteliğindedir. Veliahtlık dahil bir çok uygulama, benzeri şekilde devam etmiştir. Abbâsîler, Emevîlere göre mevâliye karşı daha ılımlı politika izlemişlerdir.

Abbâsî halifeleri Emevîlerde olduğu gibi, zihinsel anlamda, dünyevî düşünce ve temayülde olmuşlardır. Lakin bu duruma rağmen diğer insanlara karşı dindar bir halde olduklarını göstermeyi de ihmal etmemişlerdir. Örneğin; halife Cuma namazında Hz. Peygamber'in bürdesini giyer ve etraflarına da devlet işlerinde istişare ettikleri ulemâdan büyükler bulundururlardı ve namazlarını kırlardı.¹⁰³ Özellikle Ebû'l-Abbâs Seffâh, Ebû Ca'fer Mansûr (ö. 158/775) ve Mehdî-Billâh (ö. 169/785), eskatolojik ünvanlar kullanarak, devletin dinî idare ve otoritesini sağlamak konusunda çok hızlı bir aşama kaydetmişlerdir.¹⁰⁴ Diğer Abbâsî halifeleri de bu geleneği devam ettirmişlerdir.

⁹⁹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, s. 210; Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarih*, s. 88.

¹⁰⁰ Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 495-496; Avcı, "Hilafet", XVII, 539; Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 88.

¹⁰¹ Zerrinkûb, Abdülhüseyn, *İslam Medeniyeti Mucizesi (Kararnâme-i İslam)*, çev: Abuzer Dişkaya, Ağaç Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s. 302; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 439-450; Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 138-140; Zeydân, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 128-130; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarih*, s. 26-31.

¹⁰² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, III, 43; el-Askerî, *el-Evâ'il*, I, 146; İbn Fazlullah el-Ömerî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Mesâlikü'l-emsâr fî memâlikü'l-emsâr*, thk. Komisyon, I-XXVII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, XXIV, 351; Zeydân, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 115-116; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 18.

¹⁰³ Avcı, "Hilafet", XVII, 543.

¹⁰⁴ Gibb, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Yönetim*, s. 494-495.

Abbâsî halifeleri, birden fazla veliaht uygulamasını devam ettirmek suretiyle, Emevîlerde olduğu gibi, hanedan üyeleri arasında düşmanlık, kin ve intikam duygularını artmasına neden olmuştur. Her halife imkan buldukça veliaht değişikliğine gitme yolunu seçmiştir. Bu da hanedan içerisinde bir takım çekişmelere ve kavgalara neden olmuştur. Doğal olarak da bu durum, devletin otoritesinin zayıflamasına sebep olmuş ve süreç içerisinde devletin yıkılmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰⁵ Devlet yönetiminde tek yetki halifenin olup, onun dışındaki tüm görevliler halifeden aldıkları yetki ile söz sahibi olmuşlardır. Halife işlerini bazı görevliler aracılığıyla yürütmektedir. Bunların en başında da vezir gelmektedir.

Abbâsîlerdeki en önemli ikinci kurum vezirliktir. Halifenin neredeyse tüm işlerini üstlenen ve devletin idaresi ile alakalı olan konularda ona destek ve yardımcı olan özel kişidir.¹⁰⁶

Vezirlik, ilk olarak Abbâsîler döneminde ortaya çıkmış ve kurumsallaşmaya başlamıştır. Abbâsîlerden önce görev ve yetki bakımından vezir olarak görevlendirilen kişiler olsa da, bu lakab ile anılmamışlardır. Birçok devlet bu müesseseye önemli sorumluluklar ve yetkiler yüklemişlerdir. Bu devletler vezirliği hem uygulamışlar hem de süreç içerisinde geliştirmişlerdir.¹⁰⁷ Bu kurum, Abbâsîlerin kuruluşundan itibaren kullanılmaya başlamış ve Abbâsîlerin ilk veziri “vezîr-u Âli Muhammed”¹⁰⁸ olarak anılmışlardır.

Vezirlik makamı, halifelikten sonraki en önemli ve en yetkili makamdır. Vezir, halifenin vekili ve idari yapının başıdır. Halifeden sonraki en geniş yetkilere sahiptir.¹⁰⁹ Vezir, mezâlim mahkemelerinin başındaki yetkili ve başkan olarak bulunur. Savaş gerektiren durumlarda karar yetkisi vardır. Devlet kasasından gerekli görülen yerlere harcamaları planlardı. Vali ve diğer devlet görevlilerinin atamalarını yapardı. Tabi bu görevleri halifeden aldığı yetki ve sorumlulukla yürütürdü. Zira vezirler, ilk dönem halifelerinden çekiniler ve yaptıkları işlerde ona karşı yükümlü olduklarını bilirlerdi. Yapılan yanlışlarda ölümle dahi cezalandırılan vezirlerin olduğu âşikardır. Mesela Abbâsîlerin ilk veziri “vezîr-u Âli Muhammed” diye de bilinen Ebû Seleme el-

¹⁰⁵ Aykaç, *Abbâsî Devletin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 51.

¹⁰⁶ Ayaz, “Vezir”, XXXXIII, 79-80.

¹⁰⁷ Zehrânî, Dayfullah Yahyâ, *en-Nafaqât ve idâretühâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke 1406/1986, s. 269; Sarıçam- Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 92.

¹⁰⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 287; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 450; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 339; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 153, 155; Belazûrî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd *el-Ensâb*, I-XIII, 1. bs., Mektebetü'l-Bahûs ve'd-Dirase, Beyrût 1996, III, 143, IV, 205; Kalkaşendî, *Measir'ul-Înâfe*, I, 172;

¹⁰⁹ Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 269-270. (bkz. Ayaz, Vezir, XXXXIII, 79-82)

Hallâl'in¹¹⁰, Halife Ebu'l-Abbâs Seffâh tarafından Ebû Müslîm'e öldürtülmüştür.¹¹¹ Ebu'l-Cehm b. Atiyye¹¹² Halife Mansûr tarafından zehirletilerek öldürtüldüğü¹¹³ rivayet edilmiştir.

Abbâsî Devleti'nde iki farklı vezâret makamı vardır:

- a. Vezâret-i Tefvîz: Tam ve geniş yetkilere sahiptirler. Halifenin vekili sıfatıyla onun mührünü de taşırlar. Bu vezirler genelde tek olurlar. Bermekî ailesi bu gruba örnek gösterilebilir.
- b. Vezâret-i Tenfiz: Yalnızca yürütme ile ilgili yetkilere sahiptirler. Halifenin münasip gördüğü işleri yerine getirmekle yükümlüdürler. Yetkileri tefvîz vezirliğine göre daha sınırlıdır. Bu vezirlerin sayıları işlerin yoğunluğuna göre artırılabilir veya azaltılabilir. Bunlar genellikle zeki ve işlerinde maharetli memurlardan seçilirler. Halifeler, atamalar ve diğer mühim işlerde bu vezirlerle istişare eder. Vezirler, önerdikleri kişilerin yaptığı işlerden de sorumlu tutulurlar ve onların hataları sebebiyle de cezalandırma veya azilleri söz konusu olabilir.¹¹⁴

Abbâsî halifelerinin azadlıları kabiliyetlerine göre bazı devlet görevlerinde bulunmuşlardır. Özellikle Abbâsîlerin ilk yüzyılında, bu kişiler vezirlik ve hâciblik gibi üst düzey görevler üstlenmişlerdir. Belki de İslâm hukukunda halifelerin köle olmamaları şartı olmasaydı, bazı halifeler kölelerden olabilirdi.¹¹⁵ Ayrıca cariyelerden doğan çocukların durumlarının farklı olduğuna dikkat çekmek gerekirdi.¹¹⁶

Abbâsî Devletinin ilk yüzyılında Fars kökenli üst düzey görevliler oldukça fazlaydı. Bu görevliler, genelde devletin kuruluşundan itibaren her türlü desteği vermişlerdir. Bermekî ailesi bunların başında gelen ailelerdendir. Bu ailenin reisi konumunda olan Hâlid b. Bermek, halife Ebu'l-Abbâs Seffâh zamanında divanu' harac

¹¹⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 287; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 450; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 339; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ'*, s. 148; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 153,155; Belazûrî, *el-Ensâb*, III, 143, IV, 205; Kalkaşendî, *Measir'ul-Înâfe*, I, 172; Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, 2. bs., çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yay., I-IV, İstanbul, 1987, II, 136.

¹¹¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 286-287; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 449-450; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 340; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ'*, s. 148; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 155; Kalkaşendî, *Measir'ul-Înâfe*, I, 172; Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, II, 136.

¹¹² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 296.

¹¹³ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 156; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 340;

¹¹⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 30-33; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Medhal*, s. 6; Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 93.

¹¹⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 30.

¹¹⁶ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, s.101.

ve düvanu'l cündün başına getirilmiştir. zaman içerisinde vezirlik görevine layık görülmüştür.¹¹⁷ Bermekîler bahsettiğimiz azadlı veya mevlâ olan kişilerden değildir. Onlar köle olarak alınıp Abbâsî Devleti'ne kazandırılmış kişilerden değildi.¹¹⁸ Halifelerle yakın ilişkiler içerisinde olmuşlar ve akrabalık kurmuşlardır. Bu sayede devlet idaresinde etkili olmuşlardır.

Abbâsîlerin ilk yüzyılında görev alan vezirlerin bazıları şunlardır:

Daha önce değindiğimiz gibi, Ebû Seleme el-Hallâl el-Hemedânî ilk Abbâsî veziri olup,¹¹⁹ İslam tarihinde vezir ünvanını ilk kullanan kişidir.¹²⁰ Yâkûb b. Dâvûd,¹²¹ Ebû Ubeydullâh Muâviye b. Yesâr¹²² halife Mehdî'nin veziriydiler. Bu vezirlerin çoğu da mevâlîdendi. Nitekim halife Me'mûn'un döneminin en önemli veziri, Fazl b. Sehl idi.¹²³ Kendisi aynı zamanda yazışma ve askeri işlerle birlikte uğraştığı için "Zü'r-riyaseteyn" (iki başkanlık sahibi; hem vezirlik hem de başkomutanlık) ünvanını almıştı.¹²⁴ Fazl b. Sehl'in kardeşi Hasan b. Sehl de, halife Me'mûn'un vezirliğini yapmıştır.¹²⁵ Halife Mu'tasım'ın ilk veziri Fazl b. Mervân idi. Bu kişi yeterli donanıma sahip olmadığı hatalar yaptığı gerekçesiyle hapsedilmiştir. Abdülmelik b. Zeyyât halife Mu'tasım'ın vezirliğini üstlenmiştir.¹²⁶

Vezâret ve kitâbet kurumlarında Türkler çok fazla görev almamakla birlikte, iki ailenin bu görevleri üstlendiğini görmekteyiz. Hâkan ve Sûl ailelerini buna örnek verebiliriz.¹²⁷

¹¹⁷ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 197-211; Barthold, Wilhelm "Bermekîler" md., *DİA*, İstanbul, 1970, II, 560-561.

¹¹⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 351-352; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 220; Kalkaşendî, *Meâsîr'l-İnâfe*, I, 211; Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekîler" md., *DİA*, İstanbul, 1992, V, 17.

¹¹⁹ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 287; Taberî, *Târihu't-Taberî*, VII, 418, 450; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, III, 270-271; Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbü'l-bed' ve't-târih*, I-VI, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire ts., VI, 68; el-Askerî, *el-Evâ'il*; I, 347; İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali, *el-İnbâ' fî Târihi'l-Hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire 2001, s. 61.

¹²⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, III, 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 284; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 56.

¹²¹ Mes'ûdî, *et-Tenbih* s. 297; Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, II, 36.

¹²² Taberî, *Târihu't-Taberî*, VIII, 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 229-230; Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* I, 302.

¹²³ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 352; Kalkaşendî, *Meâsîr'u'l-İnâfe*, I, 211; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 249; Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 387.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 208, VI, 178; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 221; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ'*, s. 429; Yıldırım, Kadri, *I. Abbâsiler Dönemi Arap Dili ve Edebiyatında Mevalî Tesirleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa, 1996, s. 96; Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994, s. 40; Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 55.

¹²⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 352; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 475; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 220; Kalkaşendî, *Meâsîr'u'l-İnâfe*, I, 211.

¹²⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 359; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 22-23.

¹²⁷ Şen, "Abbâsiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", s. 236-237.

Vezirlerin en önemli görevi; Mâverdî'nin de ifadesiyle, vergi tahsili, devletin malî işleri ve hazinenin gelir-gideriyle ilgilenmekti. Ayrıca vergi gelirlerinin kontrol edilmesi, yeni vergiler konup bazılarının kaldırılması, harem mensuplarının ödeneklerinin tahsis edilmesi, askerlerin ve divan kâtiplerinin maaşlarının ödenmesi ve bütçe hazırlanması da görevlerindendir. Vezirlerin vergilerle ilgili düzenlemelerinin dışında malî olarak üstlendikleri bir diğer görev, halifeye ait çiftliklerin idaresi ve buraların gelirlerinin kontrol edilmesidir.¹²⁸ Bu durum tam da kudretli halifelerin görev yaptığı Abbâsîlerin ilk yüzyılına mutabık düşmektedir.

Vezirler, elçilerin karşılanması görevini de üstlenmiştir. Bunun yanı sıra, sarayda düzenlenen resmî törenlerde hazır bulunurlar, halife adına söz alarak huzura çıkan kişilere hitap ederlerdi. Vezirler, halifenin kendilerine verdiği özel yetki ile bazı zamanlarda kadı tayinleri de yapmışlardır. Fakat genel olarak kadıların ataması, bizzat halife tarafından yapılmaktaydı.¹²⁹

Vezirlerin idarî yetkilerinin yanı sıra, Dîvân-ı Mezâlim'de yapılan toplantılara katılmak ve gelen şikâyetleri çözüme kavuşturmak gibi, hukûkî görevleri de bulunurdu. Aslında Abbâsîler'in ilk yüzyılından itibaren, mezâlim oturumlarının düzenlenmesi ve başkanlığının yapılması, genellikle halifeler tarafından gerçekleştirilirdi. Bunun yanında bazı vezirlerin de bu görevi yerine getirdikleri bilinirdi.¹³⁰

Vezirin bizzat orduya komutanlık yapma veya komutan tayin etme yetkisinin bulunduğunu, ayrıca Osmanlıların tabiriyle seyfiyye ve kalemiyye özelliklerini kendisinde cem eden birisi, olduğunu söyleyebiliriz.¹³¹ Ayrıca cami ve mescitlerin bakımını yaptırarak buraların aydınlatılmasını ve hasırlarının yenilenmesinin temini, hastanelerin iyileştirilmesi ve alanına uygun hekimlerin bulundurulması, gelen hastaların ilaç ihtiyacının karşılanması gibi hususlarla da ilgilenmiştir. Bu hizmetlerin tüm ülkede yaygınlaşması için her tarafa emirler gönderme yetkisi de bulunmaktadır.¹³² Vezir bu görevlerini alt birimlerdeki diğer görevliler aracılığıyla gerçekleştirmektedir.

Abbâsîlerin ilk dönemindeki önemli kurumlardan biri de valiliktir. Kurumun başında vali ünvanıyla bir görevli bulunur. Valiler; merkezi idareyi temsil etmelerinin yanında, bulundukları bölgede idari ve mali işlerin yürütülmesinden sorumludurlar.

¹²⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 30-39.

¹²⁹ Ayaz, "Vezir", XXXXIII, 79-80.

¹³⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 30-39.

¹³¹ Bkz. İbn Miskeveyh Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin, *Kitâbü tecâribi'l-ümem*, nşr. Henry Frederic Amedroz-David Samuel Margoliouth, I-II, Oxford 1920, II, 15.

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 68-69.

Merkezî teşkilatın dışındaki illerin idaresi için bizzat halife veya vezir tarafından görevlendirilirlerdi. Şehrin emniyet ve asayiş, adli işlerin yürütülmesi, tarım ve imar konusundaki işlerin takibinden birinci dereceden sorumludur.

Abbâsîlerde genel olarak iki tür valilik vardı: Birincisi; İmâmeti Âmme, yani genel veya bölge valiliğidir. İkincisi ise; İmâmet-i Hâssa, yani özel valilik şeklindedir.¹³³ Bölge valisi, Abbâsîlerde en önemli görevlilerden birisidir.¹³⁴

Yönetim merkezi dışındaki eyaletlerde, hanedandan olan kişi veya en sadık komutanlar belirlenerek tayin edilirdi. Abbâsî Devleti'nde, valilerin Bağdat veya Sâmerrâ'da ikamet etmeleri sebebiyle, vekiller aracılığıyla görevlerini yürütmüşlerdir. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla da bu bölgedeki valiler, daha rahat hareket ederek bazı zamanlar bireysel kararlar alabilecek duruma gelmişlerdir.¹³⁵

Vali atamaları genelde vezirler tarafından yapılmaktaydı. Vezirin görevde kaldığı süre içerisinde, vali de göreve devam ederdi. Vezirin değişiklik göstermesi veya görevden alınması durumunda, valilerin değişmesi de söz konusu olurdu. Ayrıca devlet sınırlarının genişlemesi ve valilerin yetki alanlarının da genişlemesi durumunda, ulaşılması zor olan bölgelere “muhtâriyet” tarzında görevlendirmeler yapılırdı. Silsile halinde merkezden gelen emirlerin uygulanması bu şekilde sağlanırdı. Abbâsîler öncesinde valiler, bazı konularda insiyatif kullanarak birçok karar almışlardır. Abbâsî döneminde ise, onlar vezirin emirlerini yerine getirmeye çalışmışlardır.¹³⁶ Yetkinliği olan ve otoritesini gerekli şekilde kurmuş valiler için bu durumun söz konusu olmadığını düşünmekteyiz.

Orduları savaşa hazırlamak, onları önemli meskûn mahalde konuşlandırarak her türlü ihtiyaçlarını tedarik etmek, adli meseleleri çözmek, zekât ve vergilerin toplamak, cihat ve ganimet taksimini adil şekilde yapmak, bidat ve safsatalara karşı mücadele etmek ve Cuma günü halifenin vekili olarak imamlık yapmak¹³⁷ valilerin görevleri arasındadır.

Abbâsîlerin ilk döneminde, mevâlî de ülkenin değişik yerlerinde valilik görevinde bulunmuşlardır. Mesela halife Hârûn Reşîd (ö. 193/809), Sind bölgesine, Leys'i vali olarak tayin etmiştir. Sonra onu azlederek, el-Berensi Sâlim'i vali olarak atamıştır.¹³⁸ Valilerin sorumluluklarının fazla olması sebebiyle, özellikle mali işleri takip amacıyla sâhibu'l harâç ve amiller görev almışlardır.¹³⁹

¹³³ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 35-41.

¹³⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 40-41; Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 100.

¹³⁵ Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 99-100.

¹³⁶ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 509.

¹³⁷ Yıldız, “Abbâsiler”, İstanbul, 1988, I, 39.

¹³⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 463.

¹³⁹ Aykaç, *Abbâsî Devletin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 59.

Abbâsî Devleti'ndeki en önemli kurumlardan bir tanesi de yargı teşkilatıdır. Bu kurum, kadılık, mezâlim mahkemeleri ve hisbe teşkilatından oluşmaktadır. Kadılar tarafından yürütülen bu teşkilat, yine İslâm hukuku çerçevesinde yönetiliyordu. İlk zamanlar, halifenin verdiği yetki ile atamaları valiler tarafından yapılan kadılar, daha sonra bizzat halife tarafından atanmaya başlanmıştır. Daha sonra Hârûn Reşîd zamanından itibaren, başkadılık kurumu oluşturulmuştur. İlk başkadı ise; İmâm Âzam'ın öğrencisi İmâm Ebû Yûsuf olmuştur. Bu oluşumdan sonra kadı atamaları, başkadı tarafından yapılmaya başlanmıştır.¹⁴⁰

Abbâsî döneminde, Emevîlere göre kadıların sayısı oldukça artmıştır. İlk dönemde her şehirde bir kadı bulunuyor ve tek mezhep üzerinden fetva veriyordu. Mesela Irak kadısı Hanefî, Sûriye ve Kuzey Afrika kadısı Mâlikî, Mısır kadı da Şâfi mezhebine göre hüküm veriyordu. Bu durum zaman içerisinde değişti. Ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar dolayısıyla, her şehirde dört mezhebe göre hüküm veren kadılar atanmıştır.¹⁴¹ Bu durum şehre gelen kişilerin sayısının artması ve kültür ve mezhep farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca gelişen sosyal ve ticari hayat, yeni sorunları ve problemleri de getirmiştir. Bunlara çözüm bulunması için kadıların sayısının da artması zorunlu olmuştur.

Kadı; mahkemeye başvuran taraflar arasındaki anlaşmazlıkları muhakeme eder. Olayı ya da durumu araştırır, incelerdi. Şahitleri dinler ve muhakemenin sonucuna göre, karara bağlardı. Bir takım yardımcıları olsa da, kararı tek başına verirdi. Yaptığı işin sınırları şeriat tarafından çizildiği için, her konuda inceleme ve araştırmasını yaptıktan sonra tek başına hüküm verir. Danışacağı kişiler veya kurul olsa da, onların önerilerini ihtiyacı ölçüsünde dikkate alırdı.¹⁴²

Yargı teşkilatının önemli kısımlarından biri de, hisbe teşkilatıdır. “Muhtesib” adıyla anılan kişi, bu kuruma başkanlık eder. Bu kişinin temel görevi; iyiliği hakim kılmak ve kötülüğü ortadan kaldırmaktır.¹⁴³

Muhtesib, özellikle toplumu ilgilendiren bir takım sorunları, ahlak ve asayişle alakalı problemleri hızlı şekilde çözüme kavuşturur. Ayrıca çarşıda, pazarlarda ölçüyle alakalı aletlerin ve gıdaların genel kontrolünü yapar, borcunu ödeyemeyen kişilerin ödemeleri konusunda süreci takip ve kontrol eder.¹⁴⁴ Esnafın arasında meydana gelen

¹⁴⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab*, III, 340; Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 60; Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 104; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 40-41.

¹⁴¹ Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 104.

¹⁴² Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 40.

¹⁴³ İbn Teymiyye, *Hisbe*, Tevhid Yay., s. 8

¹⁴⁴ İbn Teymiyye, *Hisbe*, s. 9-10.

anlaşmazlıkları çözüme kavuşturur. Sokakların temizliğinden de muhtesib sorumludur. Ayrıca insanlara kötü muamelede bulunan ve hayvanlara zarar veren kimselerin de cezalandırması görevleri arasındadır.¹⁴⁵

Abbâsî Devlet’inde yargı teşkilatındaki önemli yapılardan biri de, “Divân-ı Mezâlim”dir. Günümüzdeki temyiz mahkemeleri gibi işlevi olan bu divandır. Bu teşkilatın görevlerinden biri de, devlet kademesinde üst düzey görevlilerin, nüfuzu geniş olan şahısların ve haraç memurlarının devlet aleyhine ya da insanlara karşı işledikleri suç ve şikayetlere bakmaktır.¹⁴⁶

Abbâsîlerin ilk yüzyılından itibaren mezâlim divanı oluşturulmuş ve bu kurumun işleyişi, kazâi konularda uzmanlığıyla tanınmış kâtiplerin yönetimine bırakılmıştır. Başkanlığını ilk zamanlar halifeler yapmakta iken, duruma göre vezirler vekaleten de yürütmüşlerdir. Daha sonraları ise, vezir başkanlık yapmaya başlamıştır. Halife Mehdî ve halife Hârûn Reşîd dönemlerinde bizzat bu usûl uygulanmıştır. Özellikle İmam Yûsuf’un (ö. 182/798), Hârûn Reşîd’e, vali ve harâç âmillerinin kanunsuz işlerini engellemesi açısından, bu mahkemelere zaman zaman nezaret etmesinin faydalı olacağını tavsiye etmiştir.¹⁴⁷

Divân-ı Mezâlim, kendi içerisinde bir takım görevlilerden oluşmaktadır. Divân reisi, tespit kâtibi, inşâ kâtibi, tahrirât kâtibi, yardımcı polis ve bekçiler, ihtiyaç durumunda hukukçular, hakem ve şahitler bu görevlilerdendir.¹⁴⁸

Bu dönemin en önemli kurumlarından bir tanesi de berîd teşkilatıdır. Abbâsî Devleti başta olmak üzere, bir çok İslâm devletinde, berîd yani posta teşkilatı etkili şekilde kullanılmıştır. Başlarında “Sâhibu’l-Berîd” denilen kişiler bulunurdu.¹⁴⁹ Sâhibu’l-Berîd aynı zamanda, haber alma ve casusluk işlerini yapan kişilerin de başında yer almaktadır. Onun tam ünvanı “Sâhibu’l-Berîd ve’l-Ahbâr”, yani “posta işleri ve istihbarat âmiri”dir. O bu yetki ile, merkezî hükümetin baş müfettişi ve doğrudan (birinci derecede) mutemed görevlisidir.¹⁵⁰

Abbâsîler ilk dönemlerde, kademe kademe berîd teşkilatında düzenlemeler yapmıştır. Mehdî, halifeliği döneminde Bağdat ile bazı Bizans liman şehirleri

¹⁴⁵ Kalkaşendî, *Meâsiru’l-İnâfe*, III, 298-299; Yıldız, “Abbâsîler”, I, 40; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s.43-44.

¹⁴⁶ Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 120-121; Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 110; Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 120-121.

¹⁴⁷ Aykaç, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 111-112.

¹⁴⁸ Aykaç, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 112-114.

¹⁴⁹ Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 126, 323.

¹⁵⁰ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 499.

arasındaki bağlantıyı tekrardan kurdu. Özellikle Hârûn Reşîd'in halifelğinde, bu teşkilatın Emevîler dönemindeki seviyeye ulaşması için, bir çok çalışma yapılmış ve bu iş için de Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî görevlendirilmiştir. Berîd divanında başlıca şu görevliler bulunuyordu: Teşkilatın başında, Sâhibu Dîvânî'l-Berîd veya Harâitî, Ummâlû'l-Berîd, muvakkîler, mürettipler, fervânîkiler, vûkelâ ve muhbir gibi görevliler teşkilatın içerisinde yer almaktadır.¹⁵¹

Her eyalet merkezinde bir posta idaresi kurulmuştu. Devletin önde gelen merkezleri ile başkent birbirine bağlanmış ve bütün bu yollar konaklama yerleriyle şekillendirilmişti. İran'da bu tür konak yerlerinde katırlar ve atlar bulundurulur. Suriye ve Arabistan'dakiler de ise, develer binmeye hazır şekilde bekletilirdi. Bu teşkilat aynı zamanda yeni atanan valilerin nakledilmesi ve asrî birliklerin yükleriyle birlikte, ulaşım işlerinde de kullanılıyordu. Halk bu teşkilattan yüklü bir ücret karşılığında faydalanabiliyordu.¹⁵²

Tarihçi Wellhausen, Abbâsî idaresinin karakteristiklerinden birinin berîd görevlileri olduğunu belirtir. Ona göre berîd teşkilatı, Bağdat'taki halifenin sarayı ile eyaletler arasındaki haberleşmeyi sağlayan bir kurumdur. Berîd görevlileri, güvenilir kişilerden seçiliyordu. Zira bu yol ile gizlice valileri kontrol ediyorlardı. Yani bir bakıma devlet içinde istihbarat faaliyeti yürütüyorlardı.¹⁵³ Kölelerin de bu dönemde posta görevi yaptıkları görülmektedir. Ayrıca berîd katibi olan kölelerden de söz edilir.¹⁵⁴

Berîd görevine atanacak kişinin; yolu, bölgeyi, bölgeler arası mesafeyi ve buna bağlı konularda uzmanlığının bulunması şartı vardır. Aynı zamanda kendisine güven konusunda herhangi bir şüphe oluşturmaması gerekmektedir.¹⁵⁵ Anlaşıyor ki bu dönemde halifeler; köle, mevlâ ve hâdimlerine çok güveniyorlardı. Bu kişilerin yabancı kökenli veya farklı bölgelerin insanları olmaları da yol, çevre, mesafe ve menzil gibi konuları iyi biliyor olduklarını göstermektedir.

Posta teşkilatı olarak da isimlendirdiğimiz berîd teşkilatı, farklı isimlerle günümüze kadar gelişerek gelmiş ve bundan sonra da muhtemelen devam edecektir. İşlevi bakımından her devletin muhakkak devam ettirmesi gereken bir müessese olup,

¹⁵¹ Harekât, İbrahim, "Berîd", *DİA*, İstanbul 1992, V, 499; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 496; Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 120-121, 326.

¹⁵² Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 496-497.

¹⁵³ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 266.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 217.

¹⁵⁵ Harekât, "Berîd", V, 498-501.

haberleşme ve istihbaratın bir devletin belkemiği olduğunu da unutmamalıyız. Bu kurumla irtibatı en fazla olan bir başka teşkilat, kâtiplik kurumudur.

Abbâsîlerin ilk döneminde, kâtiplik hususi bir görev olarak da işlev görmüştür. Kâtipler; divanlara katılan, bir anlamda halifenin özel kalemi görevini yürüten önemli bir konumdadır. Her divanın ve üst düzey görevlilerin kendine ait ayrı bir kâtibi olup, ilgili işleri yakından takip ederdi. Yine bu dönemde kâtiplik, devlet içerisinde yüksek makamlara çıkmak açısından önemli bir kurumdur. Halifelikten sonraki en yüksek makam olan vezirliğin yolu da çoğu zaman buradan geçmiştir. Bir takım ön değerlendirmelerden sonra başarılı olan kâtipler, divanlar dâhil birçok önemli görevlerde bulunmuşlardır. Süreç içerisinde yetenekleri ve başarıları ölçüsünde hak ettikleri konumlara gelmişlerdir. Devlet işlerinde konumlarının gerektirdiği birçok kararı uygulama imkânı bulmuşlardır.¹⁵⁶

Abbâsîlerin ilk yüzyılında, Bermekîler her daim güçlü olabilmek için, sırtlarını ehl-i kalem veya kalemiyye diyebileceğimiz kâtiplerle daima işbirliği içinde olmuşlardır. Öyle ki onlar kitâbet müessesesinin kurucuları olarak da kabul edilmişlerdir.¹⁵⁷

Abbâsî Devleti'nde kitâbet makamı, müstakil vezirlik gibi değerlendirilmiştir. Kâtibin halife ile olan yakın münasebeti sebebiyle, “kâtib” kelimesindeki “ba” harfinin mim’e dönüştürülerek “kâtimu’s-sırrı” (sırrı saklayan) şeklinde de isimlendirilmiştir. Bu sebeple kâtib, halifenin hem sırrına vakıf olan kişidir.¹⁵⁸

Kâtiplerin ilim ve edep bakımından seviyelerinin yüksek olmaları gerekirdi. Hem Abbâsîler döneminde ve hem de sonraki İslâm devletlerinde kâtiplik, bir sanat ve fen sayılmıştır. Kâtiplerin, bazı meslek erbabında olduğu gibi, çırak-usta münasebetine dayanan yetiştirme usulü vardı. Özellikle kâtipliğin, Suriye, Mısır ve Irak’taki yerli bürokrasinin katkısıyla geliştiği söylenebilir.¹⁵⁹

Kâtipler tüm divanlarda bulunurlar ve önemli kararları kaydedebilirlerdi. Ayrıca halife onlara bazı sırlarını açar ve birtakım gizli işlerini anlatırdı. Yani onlarla bazen önemli işlerde istişarede bulunurdu. Halifeye hizmet hususunda, en yakın olan kişi Resâil kâtipleridir. Nitekim Resâil kâtipleri, halifenin yanına ilk gelen ve son ayrılan kişidir. Bu

¹⁵⁶ Dürî, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 466.

¹⁵⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 454; Clot, Andre, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, çev: Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., Ağustos, 2007, s. 21-22, 31-32; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 379.

¹⁵⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 104.

¹⁵⁹ İnalçık, Halil “Reisülküttâb”, *İA*, IX, 676 (bkz. Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 66).

sebeple halife, en çok ona güvenmek durumundaydı. Ayrıca kâtibler denetleme işlerini yürütürlerdi.¹⁶⁰

Abbâsîlerin ilk yüzyılında kâtibleriyle meşhur önemli aileler vardı. Sadece Bermekîler değil, Ahmed b. Yûsuf, İbnu'l-Fürât (ö. 312/924), Ali b. İsâ Cerrâh (ö. 334/946) gibi vezirlerin ailelerini bu duruma örnek verebiliriz. Vehboğulları, adeta babadan oğula geçen bir kâtiplik görevini üstlenmişlerdir. Halife Me'mûn döneminden itibaren, Türkler de kısmen kitâbet görevinde bulunmuşlardır.¹⁶¹

Genel olarak kâtiplerin özellikleri; hilm, zarafet, ince kavrayış, iffete ve namusa düşkünlük, adaletli ve dengeli olmak, sözüne sadık olmak, sır saklayabilmek, gerektiği zaman azimli ve cesur olmak, gerektiği zaman sükûnetli olmak, yerine göre naif davranmak, vakti gelince tepkili ve katı davranmak vb. şeklinde sayılabilir. Ayrıca hakkı olmayan bir şeyde ısrarcı olmak, ispiyonculuk, gıybet ve laf götürmek, böbürlenmek, büyülenmek gibi kötü sıfatlar kâtiplerde olmaması gereken özelliklerdir.¹⁶²

Abbâsîlerde beş kısım kâtiplik görevinden bahsedilebilir. Bunlar Harâç kâtibi, Resâil kâtibi, kadı kâtibi, ordu kâtibi ve maûnet kâtibidir.¹⁶³ Ayrıca hat kâtibi, lafız kâtibi, akid kâtibi, hüküm kâtibi ve tedbir (idare) kâtibi şeklinde de taksim yapılmaktadır.¹⁶⁴ Kâtipler “duraa” denilen cübbe şeklinde kıyafet giyerlerdi.¹⁶⁵

Her dönemde olduğu gibi, Abbâsîler döneminde de en önemli kurumların başında askerîye gelmektedir. Abbâsîler öncesinde Arap kabileleri kabile düzeni halinde askerlik yapmışlardır. Abbâsîlere gelindiğinde önemli değişikliğe gidilmiştir. Kabile düzeninden vazgeçilmiş, daha düzenli tüm Müslüman tebâdan oluşan yeni bir askerî sisteme geçilmiştir. Kabilecilik anlayışının sosyal yaşamda da değişmesi ve yerine şehirleşme kültürünün gelişmesi bunda etkili olmuştur. Abbâsîlerin zaman içerisinde, mevâlîye bakışından kaynaklı, ordu içerisinde Araplar geri plana itilmiştir.¹⁶⁶ Bağdat'ta yeni bir merkezî ordugâh kurulmuş ve bu sayede adeta daimi bir imparatorluk ordusu hazırlanmıştır.¹⁶⁷

Abbâsî ihtilali Ebû Müslim Horasânî ve askerleri tarafından başlatıldığı bilinmektedir. Bundan böyle Abbâsî halifeleri mevâlîye karşı olumlu yaklaşmışlar ve

¹⁶⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 101; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 81.

¹⁶¹ Clot, *Hârûn Reşid*, s. 32-33; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 406.

¹⁶² Aykaç, *Abbâsî Devletin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 69.

¹⁶³ Bkz. Küçükbaşçı, Sabri Mustafa, “Kâtib”, *DİA*, XXV, Ankara 2022, 48-52.

¹⁶⁴ Aykaç, *Abbâsî Devletin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 69-71.

¹⁶⁵ Clot, *Hârûn Reşid*, s. 208.

¹⁶⁶ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 49.

¹⁶⁷ Gibb, “*Abbâsîlerin İlk Döneminde Yönetim*”, s. 494.

onları orduda istihdam etmeye başlamışlardır. Abbâsîlerin asıl kurucusu da kabul edilen Ebû Ca'fer Mansûr zamanında ordu; Araplar ve mevâliden (Türkler ve Farslılar) oluşurdu. Araplar içinde de ağırlıklı olarak Yemenîler (Kahtânîler), Hicaz, Necd (Adnânîler) ve Horasan civarındaki Arap kabileleri oluşmuştur. Daha sonra, halifeyi koruma ve karışıklıkları bastırma için oluşturulan özel askerî birlikler ve halifeyi korumakla görevli muhafız birlikleri oluşturulmuştur.¹⁶⁸

Abbâsî ordusunun temelini, “mürtezika” denilen düzenli ve sürekli askerler oluştururdu. Bu askerler hizmetleri karşılığında maaş alıp, tüm ihtiyaçları da devlet bütçesinden karşılanırdı. Bunun dışında “mutatavvîa” denilen, kendi istekleriyle orduya katılan, zekât ve ganimetten pay alan gönüllü bir grup daha vardı. Ayrıca devlet bütçesinden herhangi bir ödeme yapılmadan, belli dönemlerde orduya katılan kişilerden de söz edilmiştir.¹⁶⁹

Bunun dışında Abbâsî Devleti'nin askerî yapısı şu şekildedir:

- a. Başşehirde konuşlanan ve direk halifeye bağlı olan muhafız birliği.
- b. Yüksek kademedeki devlet ricalının emrinde görev alan birlikler.
- c. İllerde görev yapan birlikler.
- d. Sınırlardaki güvenliği sağlayan birlikler. (Avâsım ve Sugûr birlikleri)
- e. Diğer gruplara yardım eden birlikler.¹⁷⁰

Abbâsîlerin ilk yüzyılında; düzenli ve muvazzaf birlikler, mızrak, kılıç ve kalkan ile donatılmış yaya birlikleri (harbîye), okçular (râmiye) ve başlarında miğfer, göğüs kısımları zırhlarla kaplı ve uzun mızrak ile harp baltaları taşıyan süvari (fursân) birliklerinden meydana gelmiştir.¹⁷¹

Abbâsî birlikleri savaş esnasında beşli düzene göre düzen alırlardı. Merkezde ordu komutanının emrinde görev alan birlikler (kalbû'l-ceyş), sağ kanat (Meymene), sol kanat (meysere), zırhlı ve miğferli atlılardan oluşan öncü birlik (talîa), artçılar (saka) şeklinde hizalanırlardı. Savaş esnasında askerin kullandığı başlıca silah ve teçhizatlar; kılıç, ok, yay, hançer, mızrak, topuz, balta, kalkan, zırh, miğfer, dikenli tel, merdiven, mancınık, arrade ve debbabeden ibaretti.¹⁷² Abbâsî ordusunda özellikle Türklerin katılımıyla ordu

¹⁶⁸ Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 217-218.

¹⁶⁹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 503-504.

¹⁷⁰ Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 106-107

¹⁷¹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 504.

¹⁷² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* I, 39-40.

düzeni ve işleyişi değişmiştir. Türklerin askerî alanda kabiliyetli ve başarılı olmaları, Abbâsîlerin askerî gücünü de olumlu etkilemiştir. Hatta askerî düzen olarak onlu sisteme geçiş olması bu değişikliklerden birisi olmuştur.

Halifenin ençok güvendiği askerler, daha çok ücret alan ve daha iyi teçhizata sahip olan koruma birlikleriydi. Halife Mu'tasım'dan sonra bu birlikler daha çok İran ve Türk birliklerinden oluşturuldu. Bu birlikler sadece savaş esnasında değil, barış döneminde de halifeyi koruyorlardı.¹⁷³ Halifelerin yanında bulunan orduda, okçu, tirendaz, neftci, mancınıkçı ve taşçı bölükleri vardı. Okçular savaşta ok kullanırlar. Neftçiler, düşman kalelerini yakmak için neft atarlar. Mancınıkçılar, (o günkü topçular) düşmanı mancınığa tutarlar. Taşçılar da, taş ile taşıyan bölüktü. Günümüz uygar devletlerinde olduğu gibi, o günlerde de savaş veya barışta, askerlerle beraber tabipler ve eczacılar da bulundurulurdu.¹⁷⁴

Abbâsî Devleti'nde askeri yapı ile alakalı bir takım divanlar da oluşturulmuştur. Bu divanları genel olarak şöyle sıralayabiliriz:

- a. **'Atâ Divânı:** İlk defa Halife Ömer döneminde, fey gelirlerinin artmasıyla ortaya çıkmış ve Dîvânu'l-'Atâ diye isimlendirilmiştir. Beytûlmala aktarılan bu gelirlerden Müslümanlara "atıyye" ismiyle yılda bir defa, "erzak" adıyla da her ay yiyecek dağıtılmıştır. Abbâsî döneminde de bu uygulama miktarlar artırılarak devam ettirilmiştir. Görevlileri özel görevli konumundadırlar.
- b. **Ceyş Divanı:** Abbâsî Devleti'nin askeriye ile alakalı işlerine bakan birimin adı olup, devletin hükümet merkezinde, vilayetlerde ve hudutlardaki orduların idari, mali, kazâî ve diğer işlerinin yönetimi ile ilgilenir.¹⁷⁵

Abbâsîlerin ilk yüzyılı kurumları arasında aktaracağımız son kurum da eğitim kurumudur. Bu dönemde, eğitim kurumlarının daha da kurumsallaştığını görmekteyiz. İlköğretimden yükseköğretime kadar eğitim alanında kurumlar oluşturulmuş ve halkın en iyi düzeyde faydalanması için çaba sarfedilmiştir. Özellikle kütüphane müessesesi, bu hususta oldukça verimli çalışmalar yapmıştır.¹⁷⁶ Halifelerin ve çocuklarının yetişmesi, genelde saray içerisinde özel eğitimciler ve müeddibler tarafından yapıldı. Halifenin çocuklarının eğitimi, beş yaşlarında başlar. O devirde "Çocuklukta eğitmek, taş yazı

¹⁷³ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 49.

¹⁷⁴ Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 218.

¹⁷⁵ Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, s. 123-155.

¹⁷⁶ Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 130.

kazımdır," denirdi. Veliahtlar ilk sorumluluklarını alacakları zamana dek, yani on beş yaşlarına kadar bu eğitim ve terbiye süreci devam ederdi. Toplumun üst tabakalarının veya zenginlerinin çocukları da buna benzer veya yakın derecede eğitim alırlardı.¹⁷⁷

Halk içerisinde ise, Bağdat'taki ilkokulların liyâkatli ve seçkin öğrencileri, develer üzerine bindirildikleri halde resmî geçit halinde caddelerde geçirilir ve üzerlerine badem yemişleri atılırdı. Ayrıca kızlar kendi akıllarının alabileceği nisbette, dini eğitiminin bütün alt seviyelerde olanları da öğretime tabi tutulurlardı.¹⁷⁸

Abbâsîler'de günümüzün üniversite veya yüksek öğretim kurumu sayılabilecek ilk önemli kurum, halife Me'mûn tarafından kurulan Beytülhikme (Bilgelik evi)'dir. Başka dillerdeki eserlerin tercüme edilmesi için kurulan bu müessese,¹⁷⁹ aynı zamanda bir üniversite ve akademik çalışmalar yapılan bilim yuvası olmuştur. İçerisinde halkın da kullanabileceği bir kütüphane bulunmaktaydı. Bu çalışmaların yanında daha sonra bir rasathane de kurularak geliştirilmiştir. Bu rasathaneler; astronomi ilminin eğitiminin ve bilimsel faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumdur. Bu durum, tıpkı o devirde ilk olarak ortada görülmeye başlayan ve içinde tıbbi araştırma ve incelemeler yapılan merkezler olarak çalışmış hastanelerin durumu gibidir.¹⁸⁰

Abbâsîlerde eğitim ve öğretim mekanları, kuşkusuz sadece camilerle sınırlı değildi. Hastanelerde, kervansaraylarda, tekke ve zaviyelerde, imaretlerde, evlerde ve benzeri uygun mekanlarda da eğitim halkaları oluşturuluyordu. Maddi durumları iyi olan varlıklı aileler, kendi çocuklarını eğitip yetiştirmek ve terbiye etmek için özel öğretmenler tutar, öğretmenleri kendi ev ve konaklarına davet ederlerdi.¹⁸¹

Hârûn Reşîd zamanında; eğitim ve öğretimin yansımaları olarak kültür, sanat ve musiki alanında çok büyük gelişmeler yaşandı. Özellikle musiki alanında yeni kasidelerin ve ilahilerin yazıldığı, söylendiği özel meclisler oluşturuldu. Bu da toplumun kültür ve medeniyet seviyesinin gelişmesine ciddi katkılar sağlamıştır. Buna ilaveten, Me'mûn dönemindeki saray kütüphanesi de ayrı bir katkı sağlamıştır.¹⁸²

¹⁷⁷ Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, s. 30; Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 131-132.

¹⁷⁸ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 627-628.

¹⁷⁹ Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 30; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 180; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* I, 116; Sarıçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 130-132.

¹⁸⁰ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 630; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* I, 116.

¹⁸¹ Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, s. 173-174

¹⁸² Brockelmann, *İslâm Milletleri Ve Devletleri Tarihi*, I, 107-108.

İslam'ın doğuşundan itibaren İslâm uygarlığının yükselmesi devrine kadar, Arapların uğraştıkları ilim ve bilimler sayı olarak çok olsa da, bunlar üç bölümde toplanabilir.¹⁸³

- a. Öncelikle İslâmiyet'in temelini oluşturan Kurân-ı Kerîm, hâdis, fıkıh, dil ve tarih ilimleridir. Bunlara "ulûm-i İslâmiyye" veya "âdâb-ı İslâmiyye" adı verilmektedir.
- b. Cahiliyye döneminde etkili şekilde kullanılan, İslâmî dönemde daha da geliştirilen şiir ve hitabet bilimleridir. Bunlara "âdâb-ı cahiliyye" veya "âdâb-ı Arabiyye" olarak isimlendirilmektedir.
- c. Tıp, mühendislik, astronomi, matematik, geometri, felsefe, ulûm-i tabiiyye ve riyâziyye gibi tabiat bilimleri ve diğer dillerden intikal eden bilimlerdir. Bunlara ulûm-i dâhile veya ulûm-i ecnebiyye adları verilmektedir.

Bu aktardığımız eğitim sistemin genel olarak Abbâsî döneminde uygulanmıştır. Bahsettiğimiz ilk ikisi, daha önceki dönemlerde uygulansa da, tamamen uygulama süreci Abbâsî döneminde geliştiğini düşünmekteyiz. Abbâsîlerden sonraki dönemlerde de zirveye ulaşmıştır. İslâm tarihinde ilmî açıdan gelişmeler Endülüs Emevîler ve Selçuklular döneminde ciddi seviyelerde devam etmiştir. Bu dönemlerde yapılan eğitim öğretim çalışmaları, yazılan eserler, yapılan bilimsel çalışmalar günümüze ışık tutacak nitelikte olmuştur.

1.6. Abbâsîlerde Hâciblik Teşkilatı

Abbâsî ihtilali büyük bir mücadele sonrasında başarıya ulaşmıştır. Emevîlerin ortadan kaldırılmasıyla, Hâşimîler açısından yeni bir dönem başlamıştır. Kurulan yeni devletin işleyiş ve yapısında bir takım değişikliklerin olacağı, bazı uygulamalardan belliydi. Mevâlîlere karşı gösterilen tavır değişikliği ve bu yöndeki esneklikler bunlardan birisiydi. Onlara idarî anlamda bir takım görevlerin verilmesi örnek olarak gösterilebilir. Devlet yapısında bazı kurumların devamlılığı aynen sağlanmış ve kurum işleyişi geliştirilerek devam ettirilmiştir. Hâciblik uygulaması da bu uygulamalardan birisidir.

¹⁸³ Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 607.

Bu dönemde de halifeler birtakım işlerini yürütmek için, hâcibler edindiler. Yapılacak önemli görüşmelerde kontrolü ve düzeni sağlamak amacıyla görevli olan bu kişiler, aynı zamanda koruma işini de üstlenmişlerdir.¹⁸⁴ Nitekim Cahen, halifenin huzuruna çıkmanın “olağanüstü durumlar hariç çok kısıtlı olduğu”¹⁸⁵ şeklinde yorumlamıştır. Hâlbuki bunun nedenini normal güvenlik önlemi olarak değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olmalıdır. Nitekim Mes‘ûdî, Ebu'l-Abbâs Seffâh'ın ilk olarak hâcib edindiğinden (Abdullah b. Bessâm'ı)¹⁸⁶ bahsetmişse de¹⁸⁷ Kalkaşendî, Ebû Ca'fer Mansûr'un ilk defa hâcib edindiğini (Rebî' b. Yûnus)¹⁸⁸ söylemiştir.¹⁸⁹

Halifeler, hâciblerini genellikle köleleri ve mevlâlarından seçmişlerdir.¹⁹⁰ Köle ve mevlâlar bu iş için, yeteneklerine ve fiziki görünümüne göre tercih edilirdi. Nitekim Ya'kubî, hâciblerden bahsederken “gılmânu'l-hicâbe” (köle hâcibler) diye söz etmiştir. Ayrıca bu kölelere “katîa” isminin verildiğini de nakletmiştir.¹⁹¹ Hâtib el-Bağdâdî, Halife Mansûr'un, kendine hacib ve “bevvâb” (kapıcı) yapmak üzere adam aradığı ancak bulamadığını söyledikten sonra onun Yemâmeli köleleri (200 gulâm) satın aldığını kaydetmiştir.¹⁹² Kaynakta, kapıcı (bevvâb) ve hâcib kelimeleri beraber ifade edilmektedir. Kanaatimizce bu iki kelime arasındaki fark kapıcının sadece gelenleri yönlendiren basit bir hizmetçi; hâcib ise yetki sahibi, sanki günümüzdeki özel kalem müdürü veya daha yetkili bir görevli olmasıdır. Güvenlik müdürü ve halifenin danışmanı olarak da ifade edebiliriz.

Abbâsîlerin ilk yüzyılında hâcibler Fars ağırlıklı olmakla beraber Arap ve Türk kökenli kişilerden de oluşmuştur. Mesela Abbâsîlerin ilk halifeler döneminde Bermekî ailesinin etkisi (Farşlıların etkinliği?) hem hâciblikte hem de diğer kurumlarda oldukça fazladır. Hâlid b. Bermek'in Abbâsî Devleti'nin kurucusu Ebu'l-Abbâs Seffâh ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu ve devletin kuruluşunda etkili olduğu görülmüştür. Bermekî ailesinden birçok kişi kâtiplik dâhil önemli görevlere atanmışlardır. Ebû Ca'fer Mansûr

¹⁸⁴ İbrahim Eyyûb, *Siyasi ve Medeni Abbâsi Tarihi*, s. 218.

¹⁸⁵ Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Ankara 1990, s. 70.

¹⁸⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 431; Mes‘ûdî, *et-Tenbîh*, s. 340; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 68; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer*, I, 210; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 181.

¹⁸⁷ Mes‘ûdî, *et-Tenbîh*, s. 294.

¹⁸⁸ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, II, 331; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 52; Mes‘ûdî, *et-Tenbîh*, s. 296

¹⁸⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, I, 472.

¹⁹⁰ Mes‘ûdî, *et-Tenbîh*, s. 294; Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 171.

¹⁹¹ Ya'kubî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts., s. 21.

¹⁹² Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 171.

döneminde Hâlid b. Bermek'in oğlu Muhammed kısa bir süre de olsa hâciblik yapmıştır.¹⁹³

Rebî' b. Yûnus ve oğlunun vezir atamaları dâhil birçok görevlinin belirlenmesi bu ailenin etkisini (Arapların etkinliği?) hem hâciblikte hem de diğer kurumlarda oldukça fazla olmuştur. Farslılar ve Arapların etkinliği, Türk komutanların başarıları ve halifelerle olan iyi ilişkileri nedeniyle azalmaya başlamıştır. Mu'tasım döneminde devletin her kademesinde Türk unsurlar (komutanlar) ön plana çıkmaya başlamıştır. .

Hâcibleri geldikleri mesleklerine ve kökenlerine göre bir değerlendirmeye tabi tutabiliriz. Bu durumu kâtiplikten gelen hâcibler ve asker kökenli hâcibler şeklinde de açıklayabiliriz. Mesela Bermekî ailesinden birçoklarının kâtiplik görevlerinden geldiğini söyleyebiliriz. Konumuz bağlamında Fars kökenli hâcibler kâtiplikten gelmiştir. Türk kökenli hâcibler de ağırlıklı olarak asker kökenli kişilerdir.

Abbâsîlerde, hâciblik kurumunu ilk halife Ebu'l-Abbâs Seffâh'ın uyguladığını esas alıyoruz. Devletin yeni kurulması, bir takım isyanların varlığı ve devlet kurumlarının işleyişinin tam olmaması, hâciblik kurumunun işlev olarak geç başlamasına neden olmuştur.

Abbâsî döneminde yaygın olarak sarayda önemli görevler verilen “hadımlar” (el-hasî) bulunurdu. Bunların görevlerinin başında “hicâbe” görevi gelirdi. Mesela halife Me'mûn'un hadımlarının olduğu konusunda rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerde onların hâciblik görevini yürüttükleri anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Nitekim Feth el-Hâdim bu görevlilerden birisi olup, Me'mûn tarafından hâcib olarak görevlendirmiştir.¹⁹⁵

Abbâsîlerin ilk yüzyılında, halife ile görüşme yapacak kişiler, hâcible görüştüktan sonra kapıdan içeri girer, daha sonra halifenin huzuruna ikinci bir kapıdan geçerek görüşmeye başlardı. Bu durum sanki iki ev varmış gibi bir durum ortaya çıkarır. Buradaki odaların ilkinde genel oda, diğerine de özel (hassa) oda olarak isim verilirdi.¹⁹⁶

Abbâsî halifeleri hâcibliği uygulamaya başladıktan sonra, divan müzâkerâtını perde arkasından dinlerlerdi. Bundan dolayı hâciblik, halife ile divan, vezir ve sair görevliler arasında vasıta olmak, onlara halifenin emirlerini tebliğ ve halife ile icap

¹⁹³ Yıldız, “Bermekîler”, V, 517.

¹⁹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 578.

¹⁹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 578, Mervezî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Horasânî, *Târîhu (Kitâbü) Bağdâd*, I-XIV, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hüseyn el-Kevserî, 1328, I, 23; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 17.

¹⁹⁶ İbrahim Eyyûb, *Siyasi ve Medeni Abbâsi Tarih*, s. 218.

edenleri görüştürmeye tavassut eden bir makamdı. Bu cihetle, hâciblik görevi verilecek kimselerin de itimata layık kimseler olması gerekirdi. Abbâsî idaresinde ilk zamanlar hâcibin atama ve görevden alınma yetkisi vezirdeydi. Fakat halifelerin nezdinde hâciblerin değeri oldukça yüksek ve etkileri de fazlaydı. Bu sebeple kısa bir süre sonra, hâciblerin atamalarını bizzat halifeler yapmıştır. Birçok idari atama ve aziller de hâciblerin kararıyla gerçekleşmekteydi.¹⁹⁷

Abbâsîlerde, hâcib atamalarında ilk yüzyılda, özellikle Mu‘tasım zamanından sonra, Türk komutanların etkisi çok fazla görülmektedir. Bu dönemde atanan hâciblerin çoğunluğu Türklerden oluşmaktadır. Vasîf, Sima, Eşnâs ve İnak gibi Türk komutanları bu dönemde hâciblik görevini de yürütmüşlerdir.¹⁹⁸ Sâmerî dönemi Abbâsî halifeleri hâciblerini genellikle Türkler arasından seçmişlerdir (veya seçmek zorunda kalmışlardır.) Halife Vâsîk zamanında, hâciblik görevini İnak yürütmüştür. Bununla beraber halife Vâsîk’ın hâcibleri arasında İnak’ın yanında Vasîf’in de ismi geçmektedir.¹⁹⁹ Bu da halifelerin birden fazla hâcibleri olduğunu göstermektedir.

Günaltay’ın ifadesiyle Türkler; “sıradan bir asker olarak değil, bizzat idarî yapıyı etkileyen ve yönlendiren bir güç haline gelmişlerdir.”²⁰⁰ Zaten komutan olarak ciddi etkileri olan bu isimler, benzer şekilde hâciblik görevinde de bilfiil yönetimde oldukları için de söz sahibi olmuşlardır. Sâmerî dönemi, Türk komutanlarını inceleyen Gordon bu konuya dikkat çekerek, hâcibliğin sadece iki özelliğinden dolayı önemli bir güç olduğunu belirtmektedir:

“Birincisi; hâcib olarak görevlendirilen kişiler halifeye çok yakın yaşamışlar ve erkânın güvenliğinin sağlanmasında etkin rol oynamıştır. Sâmerî Türklerinin esasında, saray muhafızları olarak tutulduklarından bu makama getirilmeleri doğaldır.

İkincisi; hâciblerin halifeyle ve halifenin diğer görevlileriyle doğrudan ilişki kurma hakları vardı. Bu nedenle hâciblerden, hem devlet içinde hem de yöneticiler arasında yaşanan gelişmelerden haberdar olmaları beklenmektedir. Dolayısıyla hâcibler, karar alma aşamalarında bir şekilde etkin rol oynamışlardır.”²⁰¹

¹⁹⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Medhal*, s. 8; Köprülü, Fuat, “Hâcib”, *İA*, I-XIII, İstanbul 1940-88, V/1, 30-36

¹⁹⁸ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, IX, 73; Ya‘kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 471; İbn Abdürabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, V, 121; Şen, Abbâsiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler, s. 241.

¹⁹⁹ İbn Abdürabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, V, 121; Mes‘ûdî, *et-Tenbih*, s. 361; Şen, Abbâsiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler, s. 241.

²⁰⁰ Günaltay, Mehmet Şemseddin, “Abbâsoğulları İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, *Belleten* (TTK), 1942, VI, Sayı 23-24, s. 205.

²⁰¹ Şen, Abbâsiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler, s. 240.

Hâciblerin görevlerini ifa etme konusunda hassas davranmaları gerekmektedir. Bu görevde iken, yapılacak bir takım yanlışların hem devleti hem de kendilerini çok sıkıntılı bir duruma düşüreceğini bilmekteydiler. Zira bu yanlışlık normal insanların hatalarının karşılığında aldıkları ceza ile benzer olmayacaktır. Bazı örneklerde olduğu gibi, yanlış yapan vezirlerin benzer ölçüde büyük cezalara çarptırıldığı, sürgüne gönderildiği ve hatta idam edildiği bilinmektedir. Aynı durumlar, bazı hâciblerin de başına gelmiştir. Abbâsî döneminde bu tür olayların da gerçekleştiğini, hâciblerin hayatlarını aktardığımız kısımda daha ayrıntılı bahsedeceğiz.

1.6.1. Sayıları

Abbâsîlerin ilk döneminden itibaren hâciblerin sayısının birden fazla olduğunu söyleyebiliriz. Hangi halifenin ne kadar hâcibi olduğu konusunda net bir bilgi vermek oldukça zordur. Lakin gerek devlet işlerinin çoğalması sebebiyle, halifenin de yükü artmıştır. Halife ile diğer görevliler ve halk arasında irtibatın sağlanması için de hâcib sayısının da artması en doğal sonuçtur. Ebû Ca'fer Mansûr ve Hârûn Reşîd gibi muktedir halifelerin oldukça fazla hâcibinden söz edilmiştir. Rebî' b. Yûnus,²⁰² İsa b. Ravda,²⁰³ Ebû Hasîb Merzûk,²⁰⁴ İsa b. Nuceyh, Fazl b. Rebî',²⁰⁵ Ebû Nasr,²⁰⁶ Muhammed b. Hâlid b. Bermek,²⁰⁷ Beşîr b. Meymûn, Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as, Abdullah b. Mâlik ve Ali b. İsa b. Mahân, Ca'fer b. Yahya b. Hâlid, Ca'fer, Sâlih b. Şeyh b. Umeyre'yi, Herseme b. A'yen²⁰⁸ ve Sâlih²⁰⁹ hâciblik yapan kişilerdendir. İsimlerde de görüldüğü üzere tespit ettiğimiz kadarıyla her bir halifenin ortalama beş ile yedi civarında hâcibi olduğu söylenebilir.

²⁰² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 331; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 52; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 296. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 389; Caşşiyarî, *Kitâbu'l-vüzerâ*, s. 194-195; İbn Abdürabbih, *'İkdu'l-ferîd*, V, 371; İbn Tağrıberdî Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470), *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XVI, Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, Lübnân, 813-874, II, 13, 33, 34, 45; Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebîbekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk.: M. Muhyiddîn Abdilhamîd, Katar, 1974., I, 229.

²⁰³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 331; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s.296; İbn Abdürabbih, *'İkdu'l-ferîd*, V, 371.

²⁰⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 508; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s.342; İbn Abdürabbih, *'İkdu'l-ferîd*, V, 371; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 341.

²⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 436; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 379; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 281.

²⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1412/1992, *el-Muntaẓam*, VIII, 11; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 79.

²⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 465; İbn Abdürabbih, *'İkdu'l-ferîd*, V, 374; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 346 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 597.

²⁰⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 465.

²⁰⁹ İbn Abdürabbih, *'İkdu'l-ferîd*, XIII, 85.

Abbâsîlerin ilk döneminden sonraki süreçte siyasi ve idari işlerin çoğalması nedeniyle hâciblerin sayıları daha da artmıştır. Kendilerine yine hâcib adı verilen ve sayıları 500 civarında olan hâciblerin vekilleri bulunurdu. Hâciblerin sayıları bu kadar çok arttığı için, 940 yılında hâcibu'l-hüccâblık adında bir makam kuruldu.²¹⁰ Örnek olarak Abbâsî halifesi Muktedir Billâh'ın yedi yüz civarında hâcibinden bahsedilmiştir.²¹¹ Aslında bu durum devletin idari yapısındaki aksaklıkların ve işleyişteki hantallığının da göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Başka bir anlamda, bu sayısal çokluk bu aksaklıkların ve hantallığın da sebebi olabilmektedir. Bu durum, devletin yıkılışına giden süreçle benzer devam etmesi de yorumumuzu desteklemektedir.

1.6.2. Giyim Kuşamları

Abbâsîler döneminde hâciblerin kıyafetleriyle alakalı şöyle bir kıyaslama ve öngöründe bulunabiliriz. Hâciblik vezirlikten bir aşağıda olan önemli makamlardan biridir. Bununla beraber kâtiplik de hâcibliğe yakın bir konumdur. Birçok kâtibin de hâciblik makamına yükseldiğini bilmekteyiz. Başka bir ifade ile birçok hâcib aynı zamanda kâtiblik de yapmıştır. Dolayısıyla hâciblerin kıyafetleri de bu iki makama benzer şekilde olmalıdır. Bu sebeple vezirler ile kâtiblerin kıyafetlerini kısaca bahsedersek hâciblerin kıyafetleriyle alakalı öngöründe bulunacağız. Abbâsîlerde vezirler siyah renkte hil'at denilen bir kıyafet giyerlerdi.²¹² Nitekim vezir, Hârûn Reşîd hilâfet makamına oturduğu gün idarî görev verdiği Ca'fer'e merasimle hil'at giydirmişti. Bu hil'atın kıymetinin dört yüz bin dinardı.²¹³ Abbâsîlerde resmî görevliler siyah sarık sararlardı. Ne var ki halife Me'mun (ö. 218/833) döneminde kısa bir süre yeşil renk tercih edilmiştir. Şiilerin İsnâaşeriyye mezhebine göre oniki imamdan sekizincisi Ali er-Rızâ'nın (ö. 203/819) ölmesinden sonra durum değişmiştir. Tâhir b. Hüseyin'in yeşil kıyafetleri bırakarak, artık siyahları giyeceklerini ve bundan sonra kıyafetlerin ve başlarına giydikleri sarık'ın siyah renkler olacağını söylemiştir.²¹⁴ Me'mun bu ünlü komutanı Tâhir'e siyah hil'at giydirmiştir.²¹⁵ Ayrıca kavuk (*kalensüve* ç. *kalânis*) üzerine uzun kumaştan sarılmış 'imâme denilen siyah renkte sarık da bulunmaktadır.²¹⁶

²¹⁰ Bkz. Sariçam-Erşahin, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 96-97.

²¹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 23; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Medhal*, s. 8.

²¹² Şeker, Mehmet, "Hil'at" *DİA*, 1998, İstanbul, XVIII, 22-25.

²¹³ İbn Umrânî, *el-İnbâ*, I, 84, 269.

²¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 17.

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 452; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 130.

²¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 17.

Abbâsî Devleti zayıflama sürecinde merkezî otoritesini kaybedince, bazı hânedanlıklar kuran emîrler de kendilerini meşrû saydırabilmek için halifelerden menşur, altın işlemeli siyah atlas elbise, murassa‘ kabzalı kılıç, altın bilezik, gerdanlık, altın toka, altın eyerli at, üzerinde beyaz yazıyla halifenin adı yazılı siyah bayrak ve hilâfet arması taşıyan daha başka şeyler almışlardır.²¹⁷ Bu tür sembollerin bazılarını hâciblerin kullandığını düşünüyoruz. Zira hil’at giydirilen vezire kılıç, gerdanlık, at ve bayrak gibi şeylerin verilmekteydi.

Bunun dışında kâtipler, başlık olarak genellikle kavuk üzerine uzun kumaştan sarılmış ‘imâme (ç. ‘amâim) denilen sarık giymişlerdir. Kâtipler, çoğu zaman cübbeye benzeyen, önü açık, kollu, bol dökümlü pamuktan veya yünden yapılmış bir giysi olan dürrâ‘a (ç. derârî‘) giymişlerdir.²¹⁸ Abbâsî halifelerinin de sarayda ve saray dışına çıktıklarında değişik renklerde dürrâ‘a giydikleri rivayet edilmiştir.²¹⁹

Bu bilgilerden sonra görüyoruz ki; Abbâsî Devleti’nin üst düzey görevlilerinin genel olarak giydikleri imâme ve durra‘a gibi kıyafetler muhtemelen hâcibler için de geçerli olan kıyafetlerdir. Ayrıca resmî görevliler siyah renkte sarık sarmışlardır. Kıyafetlerin durumu kâtiblerinkinden daha gösterişli ve vezirlerden kısmen daha aşağı görünümde olacağı muhakkaktır. Tüm bu kıyafetlerin yanında; kabzalı kılıç, bıçak türünde bir alet, altın eyerli at ve halifenin vermiş olduğu özel hediyeler de hâciblerin kıyafetlerinden olduğunu öngörmekteyiz.

1.6.3. Gelir ve Servetleri

Abbâsîlerin bu döneminde, hâciblerin gelirleri konusunda net bir bilgilere ulaşamamakla beraber, üst düzeyde bir gelirleri olduğu söylenebilir. Vezirlerin gelirleri oldukça yüksek olduğu düşünüldüğünde, hâciblerin de onlara yakın bir rakam aldıklarını varsaymaktayız. Vezirler, kâtipler ve ordu komutanları gibi yüksek mertebedeki görevlilerin gelirleri maaşın dışında, ikta‘ gelirleri ve extra gelirlerden oluştuğu bilinmektedir. Bu görevlilerin gelirleri de hâciblerin gelirleriyle yakın olacağı varsayılmıştır.

Vezirlerin gelirleri, bu dönemdeki birkaç halifenin vezirinin gelirleri üzerinden değerlendirilebilir. Bu kişilerin gelirleri şu şekildedir: Mansûr’un veziri, Rebi‘ b. Yûnus hem ikta‘ hem de maaş almıştır. Halife Mehdî’nin veziri Ya’kûb b.

²¹⁷ Şeker, “Hil’at, XVIII, 23.

²¹⁸ Polatoğlu Selahattin, *Abbâsî Devleti’nde Kâtibler*, Ankara 2022, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 64-65.

²¹⁹ Taberî, VIII, 482; IX, 154; *Ceşâyârî, Kitâbü’l-vüzerâ*, s. 263.

Dâvûd 100.000 dirhem gelir elde etmiştir.²²⁰ Rebi‘ b. Yûnus, halife Hâdî döneminde vezir iken geliri 12.000.000 dirhemolarak aktarılmıştır.²²¹ Halife Hârûn Reşîd’in veziri Fazl b. Rebi‘ 30.000.000 dirhem, Me’mûn’un veziri Fazl b. Sehl 3.000.000 dirhem yanında Irak bölgesinin ikta’sı gelir olarak kendilerine verilmiştir.²²²

Vezirlerin dışında kâtib ve komutanların gelirleri de oldukça yüksek miktardadır. Bu konuda ulaştığımız rakamları şöyle sıralayabiliriz: Rivayete göre Yûsuf b. Kâsım b. Sabîh, aylık 10 dirhem ücretle işe başlamıştır. Yûsuf’un kâtipliğinden ve görgüsünden memnun kalan halife, aldığı maaşı az bulup 20 dirheme çıkarmıştır.²²³ Başka bir rivayette halife Mansûr’un Basra’ya kadı tayin ettiği Sevvâr’ın emrinde çalışan iki kâtibi vardır. Bunlardan biri 40, diğeri 20 dirhem maaş almaktadır. Sevvâr, düşük maaşlı kâtibin maaşının 40 dirheme çıkarılacağı beklentisiyle halifeden iki kâtibin maaşının eşit hale getirilmesi talebinde bulunmuştur. Halife Mansûr’dan gelen mektupta ise; maaşı yüksek olan kâtipten 10 dirhem kısılarak diğeri kâtibe verilmesi emredilince her iki kâtip 30 dirhem maaş almaya başlamıştır.²²⁴ Mu’tasım’ın kâtibi Fazl b. Mervân’ın 450 dirhem²²⁵ maaş aldığı rivayeti mevcuttur. Bu maaşlar kâtiblerin en düşük görevdekilerin maaşlarıdır. Kademe kademe en üst düzeydeki başkâtiblerin maaşları bu rakamların onlarca katı üzerinde olmuştur. Hâciblerin konumuyla kıyaslarsak en üst düzeydeki başkâtib ve eşdeğer konumdaki görevlilerle kıyaslanacak şekildedir.

Abbâsîlerin ilk döneminde ordu komutanlarının gelirleri de hâciblerin maaşına yakın olduğunu düşündüğümüz için bazı komutanların gelirlerini aktararak hâciblerin maaşını değerlendirmeyi amaçlıyoruz. Bu dönemdeki komutanların gelirlerini şu şekilde aktarabiliriz.

Halife Ebû Ca’fer Mansûr’un komutanlarından Abbâs b. Muhammed 40.000 dinar,²²⁶ halife Hâdî’nin komutanlarından Herseme b. A’yân 50.000 dinar ve halife Hârûn Reşîd’in ordu komutanı Yezîd b. Mezîd 200.000 dinar gelir elde etmişlerdir.²²⁷ Bunların dışında bir dönem hâcib olarak da görev yapan halife Emîn’in komutanı Ali b. Îsâ b. Mahân 200.000 dinar,²²⁸ halife Mu’tasım’ın komutanı Afşin 1.000.000,²²⁹ halife Vâsık’ın (ö.

²²⁰ Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 274.

²²¹ Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 275.

²²² Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 266.

²²³ Cehşiyârî, *Kitâbü’l-vüzerâ*, s. 202-203.

²²⁴ Cehşiyârî, *Kitâbü’l-vüzerâ*, s. 178-179. Bkz. Selahattin Polatoğlu, *Abbâsî Devleti’nde Kâtiblik*, s. 71.

²²⁵ Cehşiyârî, *Kitâbü’l-vüzerâ*, s. 485. Bkz. Selahattin Polatoğlu, *Abbâsî Devleti’nde Kâtiblik*, s. 73.

²²⁶ Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 327.

²²⁷ Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 328.

²²⁸ Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 329.

²²⁹ Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 330.

232/847) komutanları Vasîf et-Türkî 75.000 ve Eşnâs et-Türkî 40.000 dinar gelir elde etmişlerdir.²³⁰

Bu üst düzey görevlilerin gelir durumlarını göz önünde bulundurduğumuzda hâciblerin gelirleriyle alakalı da bir şeyler söyleyenebilir. Öncelikle hâciblerin geliri olarak, maaşlarının yanı sıra ikta' gelirleri, halifenin verdiği hediyeler, mallar ve ayrıca aldığı diğer görevlerden dolayı elde ettiği diğer gelirleri sayabiliriz. Ortalama gelirleri milyon dirhem şeklinde olan vezirlere yakın gelirleri olduğunu düşünmekteyiz. Bu gelirleri hâcibliğin yanında başka görevlerden de aldıkları gelirlerin toplamı olarak yorumlamaktayız. Kâtip ve ordu komutanlarının gelirlerine göre, onlardan daha da yüksek geliri olduğunu öngörmekteyiz.

1.6.4. Siyasi Etkileri

Hâcib, hâlifenin en yakını ve neredeyse her işte istişare ettiği, fikrini aldığı ve görüşlerini önemseydiği kişidir. Bu sebeple, Abbâsîlerin ilk yüzyılında, hâciblerin siyasi etkileri de oldukça fazla olmalıdır. Bu dönemde gelişen olaylar, üst düzey atamalar, görev değişiklikleri, vesâyet durumları ve hatta yeni halifenin belirlenme sürecine tesirleri hâciblerin siyasi etkileri olarak düşünülebilir. Bunlar, hâciblerin en üst düzeyde devlete olan tesirleri olarak görülebilir. Ayrıca vezirlerin atanması, vali ve kadıların tayini gibi konularda da hâcibler, etkili olmuşlardır. Yapılan tüm bu müdahaleler, Abbâsî Devleti'nin siyasi ve idari yapısının geleceğini de şekillendirmiştir. Bu bağlamda örnek olabilecek bazı olayları aktararak, hâciblerin ne kadar önemli bir görevde bulunduklarını göstermeyi amaçlamaktayız.

Abbâsîlerin ilk döneminde kısa bir süre de olsa hâciblik görevi de yapan Rebî' b. Yûnus, oğlu Fazl b. Rebî' vs. diğer hâciblerin bazı hamlelerini siyasete müdahale olarak değerlendirdik. Ayrıca Mu'tasım dönemi itibarıyla Türk hâciblerin halifelerin seçilme süreçleri ve veliaht tayinleri konusundaki etkileri de bu minvalde örnek verdik. Böylece hâciblerin siyasi etkilerini iki başlık halinde anlatmayı da uygun gördük.

1.6.4.1. Taht Kavgaları ve Veliahtlık Uygulamalarına Tesirleri

Hâciblerin en büyük etkileri, taht kavgaları ve veliaht tayinleri sürecinde gerçekleştiği söylenebilir. Mevcut veliahtları değiştirerek yenilerini belirlemek ve bu süreçlerde karşılaşılan sorunları ve kargaşaları bir şekilde bertaraf etmek hâciblerin

²³⁰ Zehrânî, *en-Nafaqât*, s. 331.

önemli meziyetleri olsa gerektir. Birkaç örnekle de bu faraziyeleri izah edebiliriz.

Halife Hârûn Reşîd, vefatına yakın günlerde Fazl b. Rebî‘‘ye kendisi öldüğünde Me‘mûn‘u desteklemesini söylediği kaydedilmiştir.²³¹ Fazl b. Rebî‘, onun vasiyetini yerine getirmeyerek Horasan’a gitmemiş ve Emîn’in isteği üzerine Bağdat’a geri dönmüştür. Bu durum halk arasında kargaşaya neden olmuştur. Fazl, Me‘mûn’dan çekindiği için Emîn ile onun arasını bozmaya çalışmıştır. Fazl’ın bu süreçte yaptığı ilk hamle, Me‘mûn ve Kâsım’ın veliahtlıklarını iptal ettirmek olmuştur.²³² Fazl b. Rebî‘, İbn Mahân ile birlikte halife Emîn’i kısıktarak, ilk olarak onun kardeşlerini veliahtlıktan azletmesini ve onların yerine veliaht olarak oğlu Musâ’yı atamasını sağlamışlardır.²³³ Bu süreçte vezirlik yapan Fazl b. Rebî‘²³⁴ daha önce Kâbe’ye asılmış olan veliahtlık listesini hâciblerine aldirtarak Emîn’e teslim etmiştir. Sonrasında Emîn bu evrakı yırtarak ortadan kaldırmıştır.²³⁵ Devletin işleyişini çok iyi bilen hâcibler, gelişen olayları kendi lehlerine değerlendirmek suretiyle siyasi süreçlere müdahale etmeleri beklenirdi. Asıl bu süreçte Me‘mûn tarafında yer alan, hâcibi Fazl b. Sehl oldukça etkili olmuştur. Mevcut halife Emîn, İbn Mahân’ı Me‘mûn’un üzerine göndermiştir. Ancak İbn Mahân, Me‘mûn’un askerlerine karşı yenilmiştir. Me‘mûn’un askerleri bir yılın sonunda kuşattıkları Bağdat’a girmeyi başarmıştır.²³⁶ Mevcut halife Emîn ile kardeşi Me‘mûn arasındaki kavga aslında Fazl b. Rebî‘ ve Fazl b. Sehl’dan kaynaklanmaktaydı. Yönetimde Arap veya İran otoritesinin artması için verilen bu mücadele, taht kavgasına sebep olmuştur.²³⁷ Halife Me‘mûn’un, bir zamanlar Bermekîler’in hizmetinde bulunan hâcib Fazl b. Sehl’i vezirliğe getirmesiyle de Abbâsî bürokrasisinde Farşlı unsurların etkinliği tekrar artmıştır.²³⁸

Bir başka örnek de halife Vâsık’ın vefat etmesinin ardından; Ahmed b. Ebû Dâvûd, İnak ve Vasîf gibi hâciblik yapan komutanların etkisi ve baskısıyla, Muhammed b. Vâsık’a beyat edilmesini sağlamalarıdır. Bu komutanlar sonrasında ona siyah bir dürraa giydirip, bir kılıç takmışlardır.²³⁹ Lakin onun yaşının çok küçük olması bu

²³¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 354; Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel Ve Sosyal İslâm Tarihi*, s. 355.

²³² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 360-362; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIV, 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XIV, 56. Bkz. Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1987, III, 279.

²³³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Me‘ârif*, thk. Servet ‘Ukkâşe, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire ts., s. 384; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 359.

²³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XIV, 172; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 448.

²³⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 360-361.

²³⁶ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIV, 43; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 399-401.

²³⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIV, 42; Özeydın, “Fazl b. er-Rebî” XII, 274-275.

²³⁸ Dürî, *el-Asru’l-Abbâsiyyu’l-Evvel*, s. 164-165; Can, *Fazl b. Sehl’in Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 34.

²³⁹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, IX., Ya‘kûbî, *Târîhu’l-Ya‘kûbî*, II, 591; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 94; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 56.

isteklerini gerçekleştirmeye engel olmuştur. Bunun üzerine Ca'fer b. Mu'tasım'ı "Mütevekkil" ünvanı ile halife yapmışlardır. Sonrasında da halkın ona biat etmelerini sağlamışlardır.²⁴⁰ Bu süreçte bu kişiler, hâcib görevinde bulunmasalar bile bu görevleri sürecinde kazanmış oldukları nüfuz ve halife üzerindeki etkileri sebebiyle olduğu aşikârdır.

1.6.4.2. Hâcib ile Vezirlerin Rekabeti ve Çekişmesi, Entrikaları

Abbâsîlerin ilk yüzyılında üst düzey görevlilerden biri olan hâcibler, bazı zamanlarda kendi konumlarını korumak veya gelişen olaylarda süreci kontrollerinde tutmak için bir takım entrika ve oyunlara başvurmuşlardır. Bunları bazen vezirlere, bazen de diğer görevlilere karşı gerçekleştirmişlerdir. Her dönemde bu tür çekişmeler yaşanmakla birlikte, özellikle Rebî' b. Yûnus ve oğlu Fazl b. Rebî'nin vezirlerle olan rekabetleri ön plana çıkmıştır.

Halife Ebû Ca'fer Mansûr ve halife Mehdî dönemlerinde hâciblik yapan Rebî' b. Yûnus ile halife Mehdî'nin ilk veziri Muâviye b. Yesâr ile arasındaki çekişme önemli olaylardandır. Mehdî, halifeliği döneminde işlerin birçoğunu vezirlere bırakmıştı. Halife Mehdî'nin veziri Muâviye b. Yesâr'ın kabiliyetleri hoşuna gittiği için, işlerin idaresini de ona bırakmıştır. Rebî' b. Yûnus bu durumdan rahatsız olmuş ve onu kıskandığı için bir takım tuzaklar kurmaya çalışmıştır. Nitekim çevirdiği entrikalar ve aleyhinde yaptığı çalışmalardan sonra, halife nezdinde onun tesirinin azalmasını sağlamıştır. Tabi burada Rebî' b. Yûnus, vezirin oğlu hakkında "zındık" olduğu yönünde birtakım iddialarda bulunmuş ve onun görevden alınmasını sağlamıştır (163/779-80). Kendisi bu görevi almak için çok uğraşmış lakin tekrardan vezirlik görevine iadesi yapılmamıştır.²⁴¹

Rebî' daha sonra halifeye, Yâkûb b. Dâvûd'u vezir olarak tavsiye etmiştir. Halife Mehdî, Ya'kûb'u çağırarak kendisiyle konuşmuş ve ardından onu vezir tayin etmiştir. Halife Mehdî, hâcibi Rebî' b. Yûnus'un teşvikiyle Muâviye b. Yesâr'ı görevden alarak, yerine Yâkub b. Dâvud'u vezirliğe getirmiştir."²⁴²

Rebî' b. Yûnus hakkında saray içerisinde bazı usulsüz işlere girdiği ve yaptığı işler karşılığında aracılık ücreti de aldığı söylenmiştir. Nitekim Rebî', Yâkub b.

²⁴⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 591; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 94; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 56.

²⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 165; Ağırakça, Ahmet, "Rebî' b. Yunus" md, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 497.

²⁴² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 111.

Davûd'dan 100.000 dinar alarak kendisine vezirlik görevinin verilmesinde aracılık ettiği iddialar arasındadır.²⁴³ Söz konusu hâcib, vezirin atanmasında ve değişmesinde etkili olmuşlardır.

Halife Mehdî, yazışma divânı başkanı olan Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr'ı görevinden alarak yerine yerine hâcib Rebî' b. Yûnus'u getirmiştir.²⁴⁴ Rebî' nin yerine ise, Saîd b. Vakîd'i vekil olarak atamıştır.²⁴⁵ Bu durum yine bir takım entrikalardan sonra gerçekleşen olaylardandır. Ayrıca Rebî' b. Yûnus hâcib iken giriştiği entrikalarla vezirlik makamına kadar yükselebilmiştir.

Benzer şekilde Rebî' b. Yûnus'un oğlu Fazl, hâcib iken babası gibi entrika ile vezirliğe yükselmiştir. Nitekim İbn Kesîr'de geçen rivayette olaydan şöyle bahsedilmiştir. Fazl b. Rebî', Yahyâ b. Hâlid'e gitmiştir. Yahyâ'nın oğlu Ca'fer, babasının huzurunda imzalanması gereken evraklarla uğraşırken, Fazl, on kadar çözülmesi gereken mesele ile yanına gelmiştir. Ancak söz konusu meselelerin hiçbirini aralarında çözememişlerdir. Ne var ki Fazl da çözülemeyen evrakları ve işleri toparlayarak onlara şunu söylemiştir: "Ziyan ve hüsranda kalarak geri dönün. Bunu söyledikten sonra onlara şu mısraları aktardı:

Olur, olur ki zaman bir gün yularını gevşetir,
İşler başka işlere dönüşür, zamanın ayağı sürçer.
Biz ihtiyaçları gideririz. Gönüllerdeki kin ateşleri diner.
İşlerden sonra başka başka şeyler zuhura çıkar."

Vezir makamında olan Yahyâ b. Hâlid, Fazl'ın bu sözlerini duyunca şöyle demiştir. "Sana yemin verdiriyorum, yanıma geri gel". O evrakları alarak imzalamış ve bundan sonra Fazl bunların arkasından kuyularını kazmayı artırmıştır. Böylece birtakım oyunlarla onların hakimiyetini ortadan kaldırmış ve yerlerine kendisi vezir olmuştur. Nitekim şair Ebû Nüvâs bu durumlarla alakalı şunları söylemiştir:

"Zaman, Bermek ailesinin hukukuna riayet etmedi.
Onların iktidarlarına feci şekilde son verdi.
Bir zaman ki, Yahyâ'nın hukukuna riayet edilemedi;
Rebî' ailesinin hukukuna da riayet etmemişti."²⁴⁶

Bunun gibi benzer rivayetler, hâciblerin çevirdiği entrika ve oyunlara örnek gösterilebilir. Bu sayede, kendi makamlarını korumayı ve nüfuzlarını sürdürebilmeyi

²⁴³ Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 528.

²⁴⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 165; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 255; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 187.

²⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 532; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 27.

²⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 172-173; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 433-435.

amaçlamışlardır. Bu çekişmeler, aslında Arap, Fars ve Türk unsurların mücadelesi şeklinde de anlaşılabilir. Zira Rebî' b. Yûnus ve oğlu Fazl Arap; Fazl b. Sehl Fars ve Türk komutanlarından Eşnâs, Boğa el-Kebîr ve Vasîf de Türk unsurlarının devlet yönetiminde aktif olması için mücadele etmişlerdir.

BÖLÜM II

ABBÂSÎ HALİFELERİNİN HÂCİPLERİ

Abbâsîlerin ilk yüzyılından itibaren her halife kendisine hâcib edinmiştir. Bu hâciblerin sayısı değişkenlik arz etmektedir. Görev almış pek çok hâcibe isim olarak da yer vereceğiz. Sonrasında da önemli olan bazı hâciblerin hayatlarından bahsedeceğiz.

İlk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs Seffâh'ın birden fazla hâcibi olduğu söylenebilir. Bu hâciblerin başında mevlâsı Ebû Umâre²⁴⁷ ve Abdullah b. Bessâm²⁴⁸ gelmektedir. Ayrıca Ebû Gassân Yezîd b. Ziyâd²⁴⁹ ve Sâlih b. Heysem²⁵⁰ de onun hâcibliğini yapmışlardır.

İkinci halife Ebû Ca'fer Mansûr'un da birçok hâcibi olmuştur. Dönemin önemli vezirlerinden Rebî' b. Yûnus²⁵¹ onun hâcibliğini yapmıştır. Yine onun mevlâsı İsa b. Ravda²⁵² ve Ebû Hasîb Merzûk²⁵³ da sayılabilir. Yine bu meyanda azatlısı İsa b. Nuceyh ve arkasından gelen mevlâsı Fazl b. Rebî' bu göreve getirilmiştir.²⁵⁴ Taberî'de geçen bir rivayette, Mansûr'un Vâdîh adında bir mevlâsının bulunduğu söylenmiştir.²⁵⁵ İbnü'l-Cevzî de, Ebû Nasr adında birinin halife Mansûr'un hâcibi olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁶

²⁴⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 415;

²⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 431; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 340; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 68; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer*, I, 210; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 181.

²⁴⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 474; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, , 287, 297; İbn Abdürabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 370; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s. 61; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 60.

²⁵⁰ İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 370; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s. 61.

²⁵¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 331; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 52; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 296. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 389; Cahşiyarî, *Kitâbu'l-vüzerâ*, s. 194-195; İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 371; İbn Tağrıberdî Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVI, Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, Lübnân, 813-874, II, 13, 33, 34, 45; Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebîbekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk.: M. Muhyiddîn Abdilhamîd, Katar, 1974., I, 229.

²⁵² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 331; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s.296; İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 371.

²⁵³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 436; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 478; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 130; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 305, 307, 586; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Ahbarü'z-zurâf ve'l-mütemâcinîn*. Thk. Abdülemîr Ali Mühennâ, s. 77; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 101, 176.

²⁵⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 436; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 379; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 281.

²⁵⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 73, 75.

²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 1412/1992, *el-Muntaẓam*, VIII, 11; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 79.

Yine başka kaynaklarda, Sellâm b. Selîm adında başka birinin onun hâcibi olduğu rivayet edilmiştir.²⁵⁷

Halife Mehdî'nin hâcibliğini mevlâsı Rebî' b Yûnus²⁵⁸ ve Hasan b. Kahtâbe²⁵⁹ gibi önemli şahsiyetler yapmıştır. Oğlu Fazl b. Rebî'de Mehdî'nin hâcibliğini babasından sonra devam ettirmiştir.²⁶⁰ Sonra, bu göreve kardeşi Hasan b. Rebî' getirilmiştir.²⁶¹ Ayrıca Sellâm b. Ebreş,²⁶² Hadr b. Süleymân²⁶³ ve Vasîf adında birçok kişinin söz konusu halifenin hâcibliğini yaptığı rivayet edilmiştir. Yine bunlarla beraber Leys adında bir kişiden söz edilmiştir. Zira halife Mehdî Horasan'da bulunduğu zamanda, bu kişinin onun yanında hacibliğini yapmıştır.²⁶⁴

Halife Musâ Hâdî de, Fazl b. Rebî'yi²⁶⁵ hâcib olarak görevlendirmiştir. Yine önemli kişilerden biri olan Ali b. Îsâ b. Mâhân da onun hâcibi olarak görev yapmıştır.²⁶⁶

Abbâsîlerin en parlak döneminin Hârûn Reşîd'in zamanına rastladığı ve uzun yıllar halifelik yapması vs. nedenlerle olsa gerek onun diğer halifelere göre oldukça fazla hâcibi olmuştur. Bermekî ailesinden Muhammed b. Hâlid b. Bermek²⁶⁷ ve daha sonra Rebî' ailesinden Fazl b. Rebî'²⁶⁸ gibi önemli kişiler hâcibliğini yapmıştır. Yine mevlâsı Beşîr b. Meymûn da hâcibleri arasında yer almıştır. Ayrıca Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as, Abdullah b. Mâlik ve Ali b. Îsâ b. Mahân onun korumalığını belki de hâcibliğini

²⁵⁷ İbn Hübeyre'nin Vâsît'ta halife Ebû Ca'fer Mansûr ile yaptığı teminat anlaşmasında Sellâm b. Selîm'in hâcib olarak görevini icra ettiği aktarılmıştır. Taberî, *Târihu't-Taberî*, VII, 454-456; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 84.

²⁵⁸ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 443; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 345; Taberî, *Târihu't-Taberî*, VIII, 145-146; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 407; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, X, 27; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 481; VI, 88; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 520, 532, 542, 547.

²⁵⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, VIII, 145; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, III, 322.

²⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 447; Ebu'l-Arab, Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, *Kitâbü'l-Mihan*, thk. Yahya Vüheyb el-Cebbûrî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2006, I, 374; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 351; İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 373; 371; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 345; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ'*, s. 407; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 555; İbnü'l-İmrânî, *el-inbâ*, s. 74.

²⁶¹ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 443.

²⁶² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 407; İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 372.

²⁶³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 344.

²⁶⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, VIII, 135, 154.

²⁶⁵ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 447; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 351; İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 373; 371; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 345; İbnü'l-İmrânî, *el-inbâ*, s. 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 555.

²⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 534; İbnü'l-İmrânî, *el-inbâ*, s. 74, 89.

²⁶⁷ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 465; İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 374; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 346 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 597.

²⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 465; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 379; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, X, 186; XIV, 295; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 664; XIV, 35; Günaltay, Mehmet Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları*, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 219; İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, I-XI, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1986-1993, III, 42; Zehebî, *el-Iber fî Haberi men Ğaber*, thk. Muhammed es-Sa'id b. Besyûnî Zağlûl, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985, I, 279; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, I, 249.

yapmışlardır. Yine bu bağlamda koruma görevini müstakil olara Ca'fer b. Yahya b. Hâlid'e vermiştir. Ancak Ca'fer de Sâlih b. Şeyh b. Umeyre'yi yerine vekaleten atamıştır. Benzer şekilde Ca'fer, koruma işine Herseme b. A'yen'i görevlendirmiştir.²⁶⁹ Ayrıca, Sâlih adında bir kişinin de, Hârûn Reşîd'in hâcibliğini yaptığı rivayet edilmiştir.²⁷⁰

Halife Emîn'in hâcibliğini kısa süre veziri Fazl b. Rebî²⁷¹ ve sonrasında oğulları Abbâs²⁷² ve Hârûn²⁷³ üstlenmiştir. Daha sonra Ali b. Sâlih ve Senedî b. Şâhik gibi kişiler de hâcibliğini yapmışlardır.²⁷⁴ İbn Abdürabbih, Sâlih isimli bir kişinin de Emîn'in hâcibliğini yaptığını belirtmiştir.²⁷⁵

Muktedir büyük halifelerden Me'mûn'un hâcibliğini pek çok kişi yapmıştır. Feth el-Hâdim'i,²⁷⁶ Abdulhamid b. Şebîb'i (Şebîh b. Hûmeyd İbn Kahtâbe), Muhammed b. Hammâd b. Denfeş'i ve Ali b. Sâlih'i sayabiliriz.²⁷⁷ Yine ismini tespit edemediğimiz İbnü'l-Bevvâb lakaplı bir hâcibi olduğu da aktarılmıştır.²⁷⁸

Türklerin ön planda olduğu Mu'tasım döneminde, Vasîf et-Türkî²⁷⁹ ve Boğa el-Kebîr²⁸⁰ gibi ünlü Türk komutanları aynı zamanda onun hâcibliğini yapmışlardır. Bu komutanlardan başka Sima ed-Dimaşkî, Sima es-Sırâbî ve Muhammed b. Hammâd b. Denfeş hâcibliğini üstlenmişlerdir.²⁸¹ Kalkaşendî, Türk kökenli komutanlardan İvaz et-Türkî ve Luayn et-Türkî'nin de hâcib olarak görev yaptığından bahsetmiştir.²⁸² Türklerin askerî görevler yanında idarî görevler de alıyor olmaları, onların Abbâsî devlet idaresinde her kademede etkin rol oynadıklarının göstergelerindendir.²⁸³

Halife Vâsîk'ın hâcibliklerini ise, İnak et-Türkî (İtah), Vasîf²⁸⁴ ve İbn Denfeş (Danfaş) yapmışlardır.²⁸⁵

²⁶⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 465.

²⁷⁰ İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, XIII, 85.

²⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 32; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, II, 138, 143, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 90.

²⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 186; XIII, 13; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, 461.

²⁷³ İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 375; Cahşiyârî, *Kitâbu'l-vüzerâ*, s. 407; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 384; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 169.

²⁷⁴ İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 375.

²⁷⁵ İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, XIII, 85.

²⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 152.

²⁷⁷ İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 376; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 352; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 432-433.

²⁷⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 195.

²⁷⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 376; İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, s. 377; İbnü'l-İmrânî, *el-inbâ*, s. 110.

²⁸⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 356.

²⁸¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 478; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 359.

²⁸² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sa*, III, 347.

²⁸³ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, I-IV, haz. Mahir İz, Ankara 1985, IV, 1999.

²⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 454.

²⁸⁵ İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferîd*, V, 378.

Hâciblerin bir kısmı devlet yönetiminde çok etkili olmuşlardır. Söz konusu bu önemli kişilerin hayatları ve hâciblik yaptıkları zamanlaradair ulaştığımız malumatı burada yer veriyoruz.

2.1. Rebî' b. Yûnus

Ebü'l-Fazl er-Rebî' b. Yûnus b. Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Ferve, Medine'de doğmuş, (112/730) Hz. Osman'ın kölelerinden Hâris el-Haffâr'ın mevlâsı Ebû Ferve'in (Keysân) torunlarından²⁸⁶ Ziyâd b. Abdullâh el-Hârisî, Rebî' 'yi köle olarak almış ve büyüttükten sonra Abbâsî Devleti'nin kurucusu Ebu'l-Abbâs Seffâh'a teslim etmiştir.²⁸⁷ Rebî' 'nin halifeye olan sadakati, teslimiyeti ve halifeyi övmesi halifenin gözünde onu kıymetli hale getirmiştir.²⁸⁸ O da halifeye yakın olmanın avantajlarını iyi kullanarak, özellikle halife Ebû Ca'fer Mansûr döneminde, saray içerisinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Rebî', bu yakınlığını kullanarak onun hâcibi olabilmıştır.²⁸⁹ Halifenin buradaki asıl amacı; Horasanlıların devlet idaresindeki etkilerini zayıflatmak ve özellikle Ebû Müslîm Horasânî'nin nüfuzunu kırmak olmalıdır. Mevâliye karşı da Arap kökenli kişileri yönetimde etkili kılarak bir denge oluşturmayı hedeflemiştir.²⁹⁰

Rebî' b. Yûnus, aslında en alt tabakadan gelmesine karşın, zekâsı ve yetenekleriyle halife Ebû Ca'fer Mansûr'u etkilemeyi başarmıştır. Halife Ebû Ca'fer Mansûr da, ona önemli görevler vermiş ve onu hâcibi yapmıştır. Halifenin bu görevlendirmesi sonrasında devletin mali işlerinin başına getirilmiş, zaman içerisinde de vezirlik görevine layık görülmüştür.²⁹¹ Halifenin verdiği görevleri büyük bir başarı ile yürüten Rebî', onun güvenini kazanmış ve bir süre sonra Ebû Eyyûb el-Mûriyânî'nin yerine vezir olarak görevlendirilmiştir.²⁹²

Ebü Eyyûb el-Mûriyânî ile Rebî' b. Yûnus, halife Mansûr'un sırayla vezirliğini yapmışlar ve onun gibi muktedir bir halifenin yanında görev alan bu vezirlerin nüfuzları elbette kısıtlı olmuştur. Bu vezirler daha çok halifenin emirlerini ve taleplerini icra etmekle uğraşmışlardır.²⁹³

²⁸⁶ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 177; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ*, s. 193-194; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 385-386.

²⁸⁷ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ*, s. 194.

²⁸⁸ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 177.

²⁸⁹ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ*, s. 194; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 386; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 186-187; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 555.

²⁹⁰ Ağırakça, "Rebî' b. Yunus", XXXIV, 497.

²⁹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 387; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 555.

²⁹² Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ*, s. 162, 207; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 555.

²⁹³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 63.

Halife Ebû Ca'fer Mansûr, Bağdat şehrini kurduktan sonra²⁹⁴ burayı dört parçaya ayırarak, bir tanesini iktâ olarak Rebî'ye vermiştir.²⁹⁵ Bu yüzden o mahalle Kâtî'atü'r-Rebî' olarak anılmıştır.²⁹⁶

Rebî' b. Yûnus'un oğlu Fazl da saray içerisinde önemli görevlerde bulunmuştur. Elde ettikleri durumlarını korumak için bazı oyunlar ve entrikalar çevirmişlerdir. Hatta bu oyunlar bazı kimselerin yaşamlarına malolmuştur.²⁹⁷ Rebî'nin aleyhinde oyun kurduğu kişilerin başında Ebû Eyyûb el-Mûriyânî gelmiştir. O, halife Mehdî'nin hâcibi iken veziri Mûriyânî'nin aleyhinde çalışmıştır. Benzer şekilde Rebî'nin oğlu Fazl da bu entrikaları devam ettirmiştir. Nitekim Emîn ile Me'mûn arasındaki taht kavgasının çıkması ve büyümesinde de yine bu kişilerin etkileri olmuştur.²⁹⁸

Zeydan gibi bazı araştırmacılar, Rebî' b. Yûnus hakkında saray içerisinde birçok usulsüzlükler yaptığı ve hatta rüşvet aldığını iddia etmiştir. Onlara göre, bu rüşvet olaylarında hâcibler başrol oynamışlardır. Nitekim Rebî' b. Yûnus hâcibliği sırasında, Ebû Ca'fer Mansûr'un veziri olmak isteyen Yâkûb b. Dâvûd'a 100.000 dinar rüşvet aldığını ifade etmiştir.²⁹⁹

Yıldız'ın İbnü'l-Esîr'e dayandırarak Rebî' b. Yûnus'un hacibliği esnasında, halife Ebû Ca'fer Mansûr ile ne derece yakın olduğunu anlatan bir rivayeti aynen aktarıyoruz:

“Halife Mansûr, oğlu Ca'fer doğduğunda oldukça hüzünlenmiş ve hâcibi Rebî'yi yanına çağırmıştır. “Ebû Zueyb” isimli kasideyi söyleyecek bir Hâşimî çağırmasını söylemiş, Ölümü ve onu düşünmekten mi acı çekiyorsun? manasındaki bu satırların, onun acısını bir miktar da olsa azaltabileceğini düşünmüştür. Fakat Rebî' bu kasideyi bilen Hâşimîlerden birisini bulamamış ve bunun üzerine halife, bu kasideyi bilen herhangi birisini bulmasını istemiştir. Rebî', uzun bir arayıştan sonra yaşlı bir adam bulmuş ve onu halifenin huzuruna getirmiştir. Adam, “Zaman ise, acıyan kimseyi kınamaz” satırlarına gelince, Mansûr, “Vallahi çok doğru. Bu mısrayı iyice sindirmem için onu yüz defa okumalısın” demiş ve o adam Mansûr'un isteğini yerine getirerek ardından halifenin huzurundan ayrılmıştır. Yaşlı adam, hâcib Rebî'nin yanına gelmiş, Rebî' ona, halifenin birşey isteyip istemediğini sorduktan sonra, o da, halifenin kendisine vermiş olduğu bir miktar dirhem bulunan keseyi göstererek oradan ayrılmıştır.³⁰⁰

²⁹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 614.

²⁹⁵ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ*, s. 162; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 188.

²⁹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 188; Ağırakça, “Rebî' b. Yunus”, XXXIV, 497.

²⁹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 42-46.

²⁹⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 63.

²⁹⁹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 528.

³⁰⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 269. Bkz. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 100-101.

Halife Mansûr, hacca gittiği sırada (158/775) Mekke’de vefat etmiştir. Rivayete göre ölümü esnasında Rebî’ de halifenin yanında bulunmuştur.³⁰¹ Halife Mansûr ölümüne yakın vezirlikten hâcibliğe indirdiği Rebî’, iyi bir devlet adamı olduğunu ispatlarcasına hilâfetin tehlikeye girmemesi ve halk içerisinde kargaşanın çıkmaması için halife Mansûr’un oğlu Mehdî adına biat almıştır.³⁰² Nitekim hâcib Rebî’ b. Yûnus, Bağdat’ta bulunan veliaht Mehdî’nin vaziyete hâkim olmasına kadar, halifenin ölümünü de gizli tutmuştur.³⁰³ Bu durum Rebî’ b. Yûnus’un siyaset ve devlet işlerindeki denge siyasetini ne kadar iyi yürüttüğünün de göstergesidir. Böyle bir süreçte yapılacak farklı bir hamle, devletin zarar görmesine ve kamu düzeninin bozulmasına sebep olabilirdi. Rebî’, bu durumun farkında olduğu için süreci başarıyla yönetmiştir.

Rebî’ b. Yûnus, bu davranışının ödülünü fazlasıyla almıştır. Halife Mehdî tarafından vezirlik görevine getirilmiş ve bir süre bu görevi yürütmüştür.³⁰⁴ Daha sonra halife Mehdî, Rebî’yi vezirlik görevinden azlederek tekrar hâcibi olarak atamıştır.³⁰⁵ 159/776 yılında vezirlik görevine, Ebû Ubeydullâh Muâviye b. Ubeydullâh el-Eş’âri’yi getirmiştir. Rebî’ b. Yûnus; bu durumdan rahatsızlık duyarak, vezirin oğlu hakkında “zındık” olduğu yönünde iddialarda bulunarak onun bu görevden alınmasına sebep olmuştur (163/780). Bu konuda ciddi entrikalar çevirmiş ama kendisi çok istemesine rağmen tekrardan vezirlik görevine iade edilmemiştir.³⁰⁶

Halife Mehdî devlet işlerini çoğu kez vezire bırakmıştır. Bu bağlamda halifenin yetkilerini (mührünü) vezir kullanmıştır. Mehdî, zevk ve eğlenceyi saray ortamına taşıyan ilk halifedir de denilebilir. Bu bağlamda veziri Ebû Ubeydullâh Muâviye b. Yesâr’a devlet işlerini bırakmıştır. Rivayete göre Rebî’ b. Yûnus onu kışkandığı için tuzaklar kurmaya başlamış ve ondan kurtulmak için entrikalar yapmıştır. Bunda başarılı olduğu anlaşılan Rebî’ b. Yûnus’un desteklediği, Yâkûb b. Dâvûd vezir olmuştur.³⁰⁷ Görüldüğü üzere halifenin ve devletin en önemli işlerini yürüten vezirlerin atamasında, hâcibler etkili olmuşlardır.

³⁰¹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, VIII, 60; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 218; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XIII, 473.

³⁰² Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, VIII, 110-115; İbnü’t-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 182-183; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IX, 366; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyası Enbiyâ*, I, 617; Ağırakça, “Rebî’ b. Yunus”, XXXIV, 497; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 87.

³⁰³ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, VIII, 110-115; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IX, 336; Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 17.

³⁰⁴ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XII, 407; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, X, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XIII, 555.

³⁰⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, s. 443; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, VIII, 437, İbn Esîr, *el-Kâmil*, VI, 88; VII, 481; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XIII, 520, 532, 542, 547, 555.

³⁰⁶ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, VIII, 165; Ağırakça, “Rebî’ b. Yunus”, XXXIV, 497.

³⁰⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 111.

Halife Mehdî, eski vezir ve Resâil Divânı başkanı Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr'ı görevden alarak yerine hâcib Rebî' b. Yûnus'u getirmiştir.³⁰⁸ Rebî' 'nin yerine ise, Saîd b. Vakîd'i hâcib olarak atamıştır.³⁰⁹ Halife Mehdî Mâsebezân taraflarında 169/785 yılında vefat ettiğinde³¹⁰ Rebî' b. Yûnus'un gayretiyle Cürcân bölgesinde bulunan Musâ Hâdi adına Bağdat'ta biat almış ve hutbe okutmuştur.³¹¹ Rebî', halife Ebû Ca'fer Mansûr'un vefatında yapmış olduğu kritik hamleyi, bu dönemde de yaparak yeni halife zamanında da nüfuzunu sürdürübilmiştir.

Rebî' b. Yûnus, bu hamleleri sayesinde halife Mûsâ Hâdi tarafından vezir olarak atanmıştır.³¹² Ancak aralarında bir ihtilaf çıkmış olmalı ki, onu bu görevinden alarak Dîvânü'l-Ezimme kâtibi olarak tenzîli rutbe yapmıştır.³¹³ Bu görevi yürütürken Taberî 174/789 ani bir rahatsızlık geçirmiş ve yedi gün gibi kısa bir sürede hayatını kaybetmiştir.³¹⁴ Bazı rivayetlerde 169/785³¹⁵ veya 170/786 yıllarında, vefat ettiği kaydedilmiştir.³¹⁶

Geçmişte Rebî' b. Yûnus, zor günler geçirmişti. O bu sıkıntılı günleri, halife Hârûn Reşîd üzerinde etkili olduğu bilinen annesi Hayzuran'la sıkı ilişkiler içerisinde olmuştur. Hayzuran'la yakınlığı halife Hâdi'yi rahatsız etmiştir. Belki de halife Hâdi ona kin duymuş olsa da, bu hissiyatını saklamak zorunda kalmıştır. Ana-oğul (Hayzuran-Hâdi) arasındaki olayların tırmanmasına bir kadının neden olduğu da rivayet edilmiştir. İşte o kadın genç cariye Emetü'l-Azîz, halifenin gözdesi haline gelmeden önce, Rebî' 'nin gözdesi olduğu da söylenmiştir.³¹⁷ Vezirin daha önce, hiçbir kadını bu kadar sevmediği şeklindeki saraydan bir cariyeye söylediği yaygarası, halife Hâdi'ye kadar ulaşmıştır. Kıskançlıktan gözü dönen halife Hâdi, onu öldürtmeye çalışmıştır. Rebî' de kendisine kurulan komplodan kurtulmuşsa da, birkaç gün sonra içtiği ballı şerbetten ötürü öldüğü, rivayeti de mevcuttur.³¹⁸

³⁰⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 165; İbn Esîr, *el-Kâmil*, V, 255; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 187.

³⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 532; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 27.

³¹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 168-171.

³¹¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 124-129, 168-171, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 550, 553.

³¹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 188; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 555; Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 23-24; ; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 119.

³¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 189.

³¹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 187-188; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 555. Bkz. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 369

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 269.

³¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 187.

³¹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 388.

³¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XII, 388; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 556-557; Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönem*, s. 24-25.

Rebî' b. Yûnus; işleri yapma konusunda gayretli, uyumlu, fasih konuşan, yetkin ve bilgili, anlayışlı, akıllı ve zeki, hesap ve mali işlerden haberdar olan, halifeyi dinleyen, anlayan ve onun işlerini düzenli yapan, basiretli ve hayırlı işleri seven bir kişiliğe sahipti.³¹⁹

2.2. Fazl b. Rebî'

Fazl b. Rebî', babası gibi Abbâsî Devleti'nin ilk yüzyılında önemli işler yapan, basiretli ve yetkin devlet adamlarından birisidir. Kâtiplik konusunda oldukça yetenekli ve bilgi ve donanım olarak iyi bir seviyeye ulaşmıştır. Bununla birlikte ilim sahibi kimseleri, edebiyatçıları ve şiir ehlini korumuş, onlarla vakit geçirmeye çalışmıştır.

Fazl b. Rebî'; Rebî' b. Yûnus'un oğludur. Fazl, 138/755 yılında doğmuştur.³²⁰ Başka bir rivâyette 140/757 yılında doğduğu da aktarılmıştır.³²¹ Fazl'ın babası Rebî'; halifelerden Mansûr, Mehdî ve Hâdî'nin hâciblik ve vezirliklerini yapmış önemli bir devlet adamıdır.³²² Halife Ebû Ca'fer Mansûr'un, devlet işlerinde İran nüfuzunu azaltıp, Arap etkinliğini artırmak ve idari yapıda daha etkin olmalarını sağlamak için, Fazl'ın babası Rebî' b. Yûnus'u hâcib olarak görevlendirdiği bilinmektedir. Fazl b. Rebî' de, yine halifelerden Mehdî, Hâdî ve Hârûn Reşîd tarafından babası gibi, hâcib olarak görevlendirilmiştir.³²³ Ayrıca halife Hârûn Reşîd'in vezirliğini yapmıştır.³²⁴

Fazl'ın devrin önemli edebiyatçı ve şairleriyle de arası iyi olup, birçok mecliste onlarla vakit geçirdiği kaydedilmiştir. Mesela dildilerin önde gelenlerinden Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) gibi önemli şairlerden olan Asmaî, şair Ebû'l-Atâhiye (ö. 210/825), yine musiki ile de uğraşan İshak el-Mevsîlî (ö. 235/850)³²⁵ gibi kişiler Fazl'ın bulunduğu meclislerde bulunmuşlardır. Bu yüzden olsa gerek birçok şair Fazl'dan övgüyle bahsetmiştir. Bunların başında devrin önemli şairlerinden Ebû Nüvâs (ö. 198/813) sayılabilir.³²⁶

³¹⁹ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 178.

³²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 172.

³²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42.

³²² Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 56.

³²³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 447; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 351; İbn Abdürabbih, *'İkdu'l-ferîd*, V, 373; 371; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 345; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ'*, s. 407; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 555, 597; İbnü'l-İmrânî, *el-inbâ*, s. 74;.

³²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 172.

³²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 666.

³²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 635, XIV, 104.

Fazl b. Rebî' vakti zamanında halife Mehdî ile yakınlık kurabildiği gibi mevâlîye yakın halife Hârûn'la iyi ilişkiler kurabilmiştir. Halife Hârûn Reşîd onun bu yakınlaşmanın sonrasında, devlet mührünü kendisine emanet etmiştir. Halife Hârûn Reşîd, daha sonra onu 179/795 yılında hâcib, 188/803 yılında da vezir olarak atamıştır. O; halife Hârûn'un sırdaşı, danışmanı ve Zübeyde'nin akıl hocası olmuştur.³²⁷

Fazl b. Rebî', babası Rebî' b. Yûnus gibi Abbâsîlerin ilk yüzyılında önemli görevler üstlenmiş ve devlet işlerini başarılı bir şekilde yürütmeyi başarmıştır. Bununla birlikte Abbâsî hilafetinde ve sarayında birçok entrikalar çevirdikleri iddia edilmiştir. Bu kişiler sarayda kendileriyle çatışan ve karşılarında duran kişilerin nüfuzunu zayıflatmak ve onları ortadan kaldırmak için bazı uğraşlarda bulundukları rivayetler arasındadır. Bu duruma, Ebû Eyyûb el-Muriyânî'nin vezirlikten el çektilmesi sürecinde, babası Rebî' ile birlikte Fazl'ın rolünü örnek olarak vermiştik. Ayrıca halife Emîn ile halife Me'mûn arasındaki iktidar kavgasının çıkmasında ve bu kadar uzamasında etkili olan kişilerden birisi de, Fazl b. Rebî' olduğunu söylemiştik.³²⁸

Fazl b. Rebî' aslında idari görevleri yanında, askerî ve diğer görevlerde de bulunmuş ve devlete birçok alanda katkılar sağlamıştır.³²⁹ Halife Mehdî döneminde, Bizans imparatorluğuna karşı hazırlanan Hârûn Reşîd'in komutasındaki orduda, hâcib Fazl b. Rebî' de bulunmuştur. Halife Emîn döneminde ise, Fazl b. Rebî' vezirliğe kadar yükselmiştir.³³⁰

Fazl b. Rebî' tüm bu halifeler döneminde etkili olabilmiştir. Arap nüfuzunu başarıyla temsil ettiğinden olsa gerek Bermekîlerin tasfiyesinden sonra Hârûn Reşîd tarafından vezirlik gibi en önemli devlet vazifesine getirilmiştir.³³¹ Nitekim halife Hârûn Reşîd, annesi Hayzürân'ın (ö. 173/789) ölümüne kadar ona herhangi bir görev vermemiştir. Halife Hârûn Reşîd, annesinin vefatından sonra Fazl'ı önce maliye ve hazine işlerinin başına getirmiştir.³³² Aslında Hayzürân, Farslılarla daimî müttefik idi. O, küçük oğlu Hârûn Reşîd'i büyük oğlu Mûsâ Hâdî'ye karşı desteklediği görülmüştür. Horosanlılar ve Farslıların desteklediği Hârûn Reşîd halifelğe gelmiş olsa da bir denge unsuru olarak Arapların desteklediği Fazl'ı iş başına getirmiştir.

³²⁷ Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 56-57.

³²⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 63.

³²⁹ Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 433

³³⁰ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 245; Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 56-57.

³³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 172.

³³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 172; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 94; Özeydin, "Fazl b. er-Rebî, XII, 274.

Fazl b. Rebî‘ Muhammed b. Hâlid b. Bermek'in yerine hâciblik görevine getirilmiştir (179/796).³³³ Bermekîlerin tasfiyesinden sonra ise, 187/803 senesinde vezirlik görevine getirilmişti. Elbette Fazl b. Rebî, Yahyâ Hâlid b. Bermek kadar güçlü ve yetkili olamamıştır.³³⁴ Fazl b. Rebî‘, Bermekîlerin tasfiyesinde önemli rol almış ve Fars nüfuzunu zayıflatmaya çalışmıştır.³³⁵ Bunun yanında Fazl b. Rebî‘’nin yönetme hırsı ve yönetimde söz sahibi olma arzusu üst seviyede olduğu düşünülebilir. Bu konuda Bermekîler ile birçok benzerlik bulunmaktaydı. İki taraf birbirlerini yok etmek için çok mücadele vermişlerdir. Lakin en sonunda Bermekîler bu mücadeleyi kaybetmişlerdir.³³⁶ Bu bağlamda İbn Kesîr’de geçen rivayette şöyle bahsedilmektedir:

“Fazl b. Rebî‘, Yahyâ b. Hâlid'e gitmişti. Yahyâ'nın oğlu Ca'fer, babasının yanında resmi evraklarla uğraşırken, Fazl, bazı sorunlarla alakalı evraklarla oraya gelmiş ama sorunlara çözüm bulamamışlardı. Fazl da çözilemeyen işlerden dolayı onlara tepki vermiş ve şöyle söylemiştir: “Zarar ve ziyan içinde kalın.” Bunu söyledikten sonra onlara şu mısraları aktarmıştır:

Olur, olur ki zaman bir gün yularını gevşetir,
İşler başka işlere dönüşür, zamanın ayağı sürçer.
Biz ihtiyaçları gideririz. Gönüllerdeki kin ateşleri diner.
İşlerden sonra başka başka şeyler zuhura çıkar.

Vezir olan Yahyâ b. Hâlid, Fazl'ın bu sözlerini duyunca, onu şiddetle bağırarak yanına çağırdı ve evrakları geri imzaladı. Fazl, onlara tuzaklar kurmaya devam etmiş ve en sonunda onların nüfuzunu kırmıştır. Bu mücadelesinin ardından da vezirliğe getirilmiştir.

Şair Ebu Nüvâs bu durumlarla alakalı şunları söylemiştir:

“Zaman, Bermek ailesinin hukukuna riayet etmedi.
Onların iktidarlarına feci şekilde son verdi.
Bir zaman ki, Yahyâ'nın hukukuna riayet edilemedi;
Rebî‘ ailesinin hukukuna da riayet etmemiştî.”³³⁷

Bermekî ailesinin Abbâsîler içerisinde etkinliği ve nüfuzu, halife Hârûn Reşîd döneminden öncesine dayanmaktaydı. Durumun bu şekilde olması, zaman içerisinde

³³³ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 465; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 292.

³³⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 556; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 172; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 448; Özeydî, “Fazl b. er-Rebî‘”, XII, 274;

³³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 639-650.

³³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 444; Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 56; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 426, 440-444; Zeydân., *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 441.

³³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 172-173. Bkz.Zeydân., *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 433-435.

tedirginlikleri artırmıştı. Köken olarak, Farslı olan Bermekî ailesinin bu durumu, Arap kökenlileri rahatsız ediyordu. Halife Hârûn Reşîd, 1 Safer 187/29 Ocak 803 tarihinde, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'yi idam ederek ortadan kaldırmıştır.³³⁸ Yahya ve Fazl'ı da hapse attırmıştır. Daha sonra Yahya'nın yerine, Arap unsurunun desteklediği Fazl b. Rebî' getirilmiştir.³³⁹ Bu olaylardan sonra Fars unsurunun etkinliği azalmış ve Arap unsurunun etkisi artmıştır.

Halife Hârûn Reşîd, Horasan tarafında ayaklanan Râfî b. Leys'in isyanını bastırmak için ordunun başında kendisi de katılmıştı.³⁴⁰ Yerine vekâleten oğlu Emîn'i bırakarak, ona yardımcı olması için Yahyâ b. Süleym'i atamıştı. Kendi yanına ise; diğer oğlu Me'mûn, Fazl b. Rebî', İsmail b. Sûbeyh ve en iyi komutanlarından bazılarını almıştı.³⁴¹ Götürdüğü askerî birlik de son derece tecrübeli sayılırdı. Fakat yolda Hârûn Reşîd'in hastalığı artmış ve sefere devam edecek takati kalmamıştı. Bu sebeple kendisi Tûs şehrinde kalmış ve Horasan'a yol alan ordunun başında oğlu Me'mûn'u göndermişti. Me'mûn'un yanında hocası Fazl b. Sehl vardı. Hârûn Reşîd ile beraber Tûs'ta vezir Fazl b. Rebî', biraz asker ve bir miktar mal kalmıştı. Halife Hârûn Reşîd, ölümünün çok yaklaştığını hissetmiş ve veziri Fazl'a vasiyet olarak, kendisinin ölümünden sonra Me'mûn'a katılmasını söylemişti.³⁴² Halife Hârûn Reşîd, Tûs şehrinde,³⁴³ 3 Cemazeyilahir 193/24 Mart 809 tarihinde, kırk dört yaşında vefat etmiştir.³⁴⁴

Halife Hârûn Reşîd, vefat ettiğinde Fazl b. Rebî' de yanındaydı.³⁴⁵ Fazl bu olayda da görüldüğü gibi, halifenin yanında olmuştur. Fazl b. Rebî''nin bazen hâcib, bazen de vezir olarak aldığı kararlar kimin halife olacağını etkileyecek kadar önemlidir. Gerek vezir atamaları, gerek halifenin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Fazl b. Rebî', Hârûn Reşîd'in isteğini yapmayarak, emrindeki askerlerle birlikte Horasan'a gitmemiş ve Emîn'in de isteği üzerine Bağdat'a geri gelmiştir. Bu tavır, bir takım kargaşaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fazl, bu davranışından dolayı, Me'mûn'dan çekindiği ve korktuğu kimse olmuştur. Öyle ki Emîn ile Me'mûn'un arasını açılmasını sağlamıştır. Nitekim yaptığı ilk iş de, Me'mûn ve Müste'men'in

³³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XIII, 639-650.

³³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XIII, 639.

³⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XIII, 674; XIV, 9-10; Ahmet Cevdet, *Kıssatı Enbiyâ*, I, 162.

³⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XIV, 9-10

³⁴² Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel Ve Sosyal İslâm Tarihi*, s. 355.

³⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, XIV, 42

³⁴⁴ Süyûtî, *Târîhu 'l-Hulefâ*, s. 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 353; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, XIV, 47.

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 354.

veliahtlıklarını iptal ettirmek olmuştur.³⁴⁶ Hâcibler, burada görüldüğü üzere bazı zamanlarda devletin devamlılığını etkileyebilecek öneme sahip olan, taht kavgalarına bile sebep olabilecek tutumlarda bulunmuşlardır. Fazl, bu konuya en iyi örnek gösterilebilecek devlet adamlarından biridir.

Fazl, halife Hârûn Reşid'in vefatından sonra Hâşimilerin efendilerini ve komutanlarını toplayarak Emîn adına biat almaya çalışmıştır. O ayrıca emrindeki orduyla beraber Bağdat'a geri dönmüş yanında halifelik alametlerinden olan bürde, hırka ve asayı da getirmiştir. Böylece Emîn'e biat edilmesini teşvik etmiştir.³⁴⁷ Bu gelişmelerden sonra halife Emîn'in abisi Me'mûn (bu sırada Horasan vâlisi) da, halife Emîn'i halife olarak kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁴⁸ Bu süreçten sonra halife Emîn, zevk ve eğlence içerisinde hayata devam etmiş ve yönetim işlerini ağırlıklı olarak Fazl'a bırakmıştır.³⁴⁹ Fazl kendi siyasi ikbali için planladığı hamlelerin meyvelerini almaya çalışmıştır.

Vezirliğe getirilen Fazl'ın,³⁵⁰ İbn Mahan ile birlikte yaptıkları ilk işi; Emîn'in ağabeyi Me'mûn'u ve el-Cezîre valisi olan Mû'temen'i veliahtlıktan aldıktan, halifeyi kışkırtmaya başlamak olmuştur. Divân-ı Resâil sahibi Yahyâ b. Süleym'in bu düşünceye karşı çıkması sebebiyle halife ona kızmış, “eş-şeyhü'l-muvaffak, el-vezîrû'n-nâsîh” olarak sıfatlandığı Fazl b. Rebî'nin görüşünü desteklemiştir.³⁵¹ Gelişen bu durumlara çok sinirlenen Me'mûn isyan etmişti. Bunun üzerine halife Emîn, İbn Mahân'ı bu isyanı bastırmak için, Me'mûn üzerine göndermiştir. Ancak İbn Mahân, Me'mûn'un ordusuna karşı yenilmiştir. Bunun üzerine Fazl tarafından, iki farklı ordu daha gönderilmesine rağmen yenilgiye uğramışlardır. Me'mûn'un askerleri bir yıl kadar Bağdat'ı kuşatmışlar ve sonunda 198 yılının Muharrem ayında (Eylül 813) Bağdat'a girmeyi başarmışlardır.³⁵² Halife Emîn, 198 yılının 24 veya 25 Muharrem (24 veya 25 Eylül 813) yılında öldürülmüştür.³⁵³ Vezir olarak görev yapan Fazl ise önce saklanmış ve daha sonra Me'mûn'a karşı durarak Tâhir b. Hüseyin'e katılmıştır.³⁵⁴

³⁴⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 360-362; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 56; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1987, III, 279; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 95.

³⁴⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 295.

³⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 384; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 51-52.

³⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 295; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 94.

³⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 384.

³⁵¹ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 384.

³⁵² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 399-401.

³⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 402-406.

³⁵⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 43.

Bağdat halkı Me'mûn'un ülke yönetimini Fazl b. Sehl ile Hasan b. Sehl'in eline bırakmasına karşı çıkarak İbrahim b. Mehdî'yi halife ilan etmiştir (201/816).³⁵⁵ Bunu duyan Fazl b. Rebî', tekrardan ortaya çıkmıştır. İbrahim b. Mehdî'nin halifeliğinden sonra, Fazl Basra'ya kaçmıştır.³⁵⁶ Bu durumdan haberdar olan Me'mûn, Fazl'ın tüm malına el koymuş ve onu görenlerin ihbar etmesi konusunda ferman yayınlamıştır. Fazl, bir evde bir süre saklanmış ve yaşanan gelişmelerden bir şekilde haberdar olmuştur. Zira halifenin kendisini aradığını ve bulduğu takdirde ölümle cezalandıracağını farkındaydı. Fakat günler sonrasında, halifenin kendisini bulmasıyla saklandığı yerden çıkmak durumunda kalmıştır.³⁵⁷ Fazl, halife Me'mûn'un huzuruna çıkarılmıştır. O esnada Me'mun secdeye kapanmış, bu secdeyi de, Fazl'ı affettiği için yaptığını söylemiştir. Bu durumu gören Fazl, yaptıklarından pişman olduğunu söylemiş ve halifenin kendisini affetmesini istemiştir. Halife Me'mûn onu affetmiş ve öncesinde kendisinden alınan parasının 360.000 dirhemini geri verdirmiştir.³⁵⁸ Me'mûn'un halifeliğine engel olmaya çalışan Fazl'ın, daha sonrasında ona olan yaklaşımı ve süreç yönetimi, hâciblerin ne kadar zeki ve siyaset bildiklerinin göstergesi niteliğindedir.

Emîn ile Me'mûn arasındaki kavgâ, Fazl b. Rebî' ve Fazl b. Sehl'den kaynaklanmıştır. Yönetimde Arap veya İran otoritesinin artması için verilen mücadele, taht kavgasına sebep olmuştur.³⁵⁹ Bermekîler'in tasfiyesinin ardından, halife Hârûn Reşîd ve halife Emîn'in vezirliğini yapan Fazl b. Rebî', Abbâsî bürokrasisinde tekrar Araplar'ın etkinlik kazanması için gayret sarfetmiştir. Bunun neticesi olarak da annesi Farslılar tarafından büyütülmüş bir cârîye olan Me'mûn'un, Emîn tarafından veliahtlıktan azledilmesi için girişimde bulunmuştur.³⁶⁰ Ancak Emîn'le girdiği iktidâr mücadelesini kazanarak, halife olan Me'mûn'un bir zamanlar Bermekîler'in hizmetinde bulunan Fazl b. Sehl'i önce hâciblik, daha sonra vezirliğe tayin etmesiyle, Abbâsî bürokrasisinde tekrar Farslı unsurların etkinliği artmıştır.³⁶¹

Me'mûn, kendisinin aleyhinde planlar veya kışkırtmalar yapan, gizliden gizliye çalışmalar yürüten Fazl'ı affetmiştir. Ali b. İsâ'ya gümüş bir kelepçe hazırlatmıştır. Yakaladıktan sonra Me'mûn ceza anlamında; "Söylediği zaman itaat edilmeyecek, bir şey istediği zaman yerine getirilmeyecek" demiş, o şekilde evinde bırakmış ve ona

³⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 432, 441-444.

³⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 296.

³⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 43-45.

³⁵⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 43-45.

³⁵⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42; Özeydın, "Fazl b. er-Rebî" XII, 274-275.

³⁶⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 436; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 212-213.

³⁶¹ Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 164-165; Can, *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 34.

eziyet etmemiştir.³⁶²

Me'mûn Bağdat'a geldiğinde Fazl saklandı. Me'mûn'un eman mektubunu görünce ortaya çıktı. Me'mûn'un karşısına çıktı ve o yıl içerisinde gözden düşmüş olarak vefat etmiştir.³⁶³ Fazl b. Rebî' 207/822 veya 208/823 yılında, 68 yaşında vefat etmiştir.³⁶⁴

2.3. Fazl b. Sehl

Horasan'da dünyaya gelen Fazl, Serahs şehrindendir. İran kökenli olan babası Sehl b. Zedanferûh'un, Küfe civarındaki Sabernita köyünde ikamet ettiği aktarılmaktadır. Sehl bir konudan dolayı vezir Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin yanına gelmiş ve çevresindeki kişilerin de etkisiyle 191/807 yılında İslam'a girmiştir.³⁶⁵ Sehl, evlatları Fazl ve Hasan'ı Yahyâ b. Hâlid'in yanına göndermiştir. Özellikle Fazl'ın kıvrak zekası ve Farsça konusundaki hakimiyeti Yahyâ'nın dikkatini çekmiştir. Bu sebeple o, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin yanına gitmiş ve onun hizmetinde bulunmuştur. Bermekîler'in yönetimden el çektilmesinden sonra ise, onun yerine Me'mûn'un hocası gelmiştir.³⁶⁶

Fazl b. Sehl, Me'mûn ile çok iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Hârûn Reşîd, Rafî b. Leys'in isyanı için 192/808'de Horasan'a giderken, Fazl, Me'mûn'a Horasan'ın valisi olarak oraya gitmesini önermiştir. Bunun üzerine Me'mûn babasından izin alarak oraya gitmiş ve halifenin 24 Mart 809'da vefatından sonra Fazl'ın Me'mûn üstündeki etkisi daha çok olmuştur. İki kardeşin taht mücadelesi, Arapları temsil eden Emîn'in veziri Fazl b. Rebî' ile İran tarafını temsil eden Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl arasında gerçekleşmiştir diyebiliriz. Bu süreçte Fazl b. Sehl ve kardeşi Hasan, bu mücadelede etkin kişiler olmuşlardır. Nihayet Me'mûn. Tâhir b. Hüseyin komutasında Emîn'in ordusunu ard arda yenilgiye uğratarak ve özellikle de Fazl b. Sehl'in de çabalarıyla halifelliğini ilan etmiştir.³⁶⁷

Halife Emîn'den sonra Me'mûn halife olmuş ve Arap unsurlarla İranlı unsurların mücadelesi olarak da yorumlanan bu mücadele kısmen sona ermiştir.³⁶⁸ Bu durum

³⁶² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 70, 197.

³⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 471; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 124.

³⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, s. 473; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 42-43; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XIV, 330.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 342; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 349; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 221.

³⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 342; Yıldız, Hakkı Dursun, "Fazl b. Sehl" md., *DİA*, 1995, İstanbul, XII, 275.

³⁶⁷ Yıldız, "Fazl b. Sehl", XII, 275; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 94.

³⁶⁸ Bozkurt, "Memun", XXIX, 101.

vezirlerin ve kısmen hâciblerin devlet işlerinde ve askerî alanda ne kadar etkili olduklarının da göstergesidir.

Fazl b. Sehl, halife Me'mûn'un halifeliğinden önce de hâcibliğini yapmıştır. Halifeliğinin ardından bu göreve devam etmiş, daha sonra da veziri olarak görev almıştır.³⁶⁹

Fazl, Bermekîler'e yakınlık kurduktan sonra, gerek nüfuzu gerek halifeye olan etkisiyle önemli bir konuma gelmiştir.³⁷⁰ Görülüyor ki, Emîn ile Me'mûn kardeşlerin taht mücadelesi, Arap ve İranlı unsurlar arasındaki rekabetin devamıdır. Abbâsî iktidarının kurulması ile başlayan ve Ebû Müslim ile Bermekî ailesinin tasfiye edilmesiyle son bulan bu çatışma, devlet idaresine ve halifeye nüfuz etme çabasının göstergesidir.³⁷¹

Doğudaki eyaletler, Me'mûn'un hilâfetini kabul ettiler. Halife Me'mûn bu mücadelede en önemli rolü üstlenen Fazl için "Zü'r-riyaseteyn"³⁷² ismini vermiş ve onu vezir olarak atamıştır. Vezâret ve emirlik görevini birlikte yürüten ilk yönetici olarak görev yapan Fazl, hem idarî hem de askerî anlamda önemli bir güce ve yeteneğe sahipti. O dönemde basılan paralarda Fazl'ın adı da geçmiştir. Ayrıca kardeşi Hasan'ın Irak'ı ele geçirmesinden sonra (813), bu paralar Mısır'a kadar tüm ülkede kullanılmıştır. Bir yazıtta, Fazl'dan "müdebbiru huyûlihî" (halifenin atlarının idarecisi) ve "sâhib'û da'vetîhî" (halifenin propaganda başkanı) sıfatlarıyla anılmaktadır.³⁷³ İkinci olarak verilen sıfatın, şii kesimi de kazanmak adına verilmiş olması muhtemeldir.³⁷⁴

Yaptığı hamlelerle yönetimde büyük söz sahibi olan Fazl, daha yirmi sekiz yaşında olan Me'mûn üzerinde de büyük bir baskı kurmuştur. Halifenin Merv şehrinde kalarak, ülkenin batı kısmını tamamen kardeşi Hasan'a vermesi, Fazl'ın gayretleri sayesinde gerçekleşmiştir. Birçok makama ve göreve İran asıllı kişileri getirmesi, devlet içerisinde büyük huzursuzlukların başlamasına neden olmuştur. Bu olayların sonucu olarak, bir takım isyanlar zuhur etmiştir. Bu isyanların başında, Muhammed b. Muhammed'in isyanı gelmektedir. Ayrıca bunlardan daha şiddetlisi, el-Cezîre'de Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin isyanıdır. Fazl b. Sehl, Nasr üzerine bir ordu göndermiş, lakin

³⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 124; Dürî, *El-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 164-165; Can, *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 34.

³⁷⁰ Ayaz, "Vezir", XXXIII, 80-81.

³⁷¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 171; Bozkurt, Nahide, "Memun" md., *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 101.

³⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 208, VI, 178; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 221; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ'*, 429.

³⁷³ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 208; Yıldız, "Fazl b. Sehl, XII, 275; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 95-97.

³⁷⁴ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 208; Yıldız, "Fazl b. Sehl, XII, 275; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 95-97.

başarısız olmuştur. Hatta başarısızlığın cezasını komutana keserek, onu idam ettirmiştir. Bu durum Bağdat'ta huzursuzluklar oluşturmuş ve Hasan bu karışıklıklarla uğraşırken, halife Me'mûn, Hz. Ali çocuklarından Ali er-Rızâ'yı veliaht olarak belirlemiştir. Bağdattaki karışıklıklardan dolayı, halife Me'mûn görevden alınmak istenmiş ve bu işle uğraşanlar 817 yılında, halife İbrâhim b. Mehdî'ye biat etmişlerdir. Fazl, muhtemelen bu durumları halifeden gizlemiş olacak ki, olayı tevafuken öğrenen Me'mûn, Bağdat'a dönme kararı almıştır. 202 yılının yarısında (817 yılı sonu) Merv'den ayrılarak yolda Fazl b. Sehl'e bir mektup yazmıştır. Mektupda kendisine duyduğu saygıdan ve istediği her şeyi ona vereceğinden bahsederek, tüm tekliflerini kabul edeceğini bildirdi.³⁷⁵ Fazl, gerek hâcib gerek vezir olarak bahsedilen bu olayların hepsinde etkili olmuştur. Buradan hâciblik makamına layık görülen kişilerin birçok alanda üstün özellikleri olduğunu da görmekteyiz.

Serahs mevkiine geldiklerinde ise, halifenin emriyle Fazl, 2 Şaban 202/13 Şubat 818 tarihinde, halifenin dayısı Gâlib el-Mes'ûdî el-Esved, Kostantin er-Rûmî, Ferec ed-Deylemî, Muvaffak es-Saklebî ve Serrâc el-Hâdim gibi isimler tarafından ortadan kaldırılmıştır.³⁷⁶ Halife, onu öldürenleri bulup huzuruna getirenlere 10.000 dinar verileceğini duyurmuştur. Abbâs b. Heysem ed-Dineverî tarafından yakalanan Fazl'ın katilleri, sorgulama sırasında bu işi halîfenin emriyle yaptıklarını söyleseler de idam edilmişlerdir.³⁷⁷ Burada halife, devlet içerisinde etkin bir nüfuza sahip olan Fazl'ın akraba ve taraftarlarının tepkisini almamak adına böyle bir yol izlediği düşünülmektedir.

Başka bir rivayette ise, Fazl b. Sehl'in ölümü şöyle aktarılmıştır:

Fazl, bazı emirlerin ve yakınlarının Me'mûn yanında kendisi aleyhine ortak hareket ettiklerini duyunca, bunların bazılarını dayak attırmış ve bazılarının da sakallarını yoldurarak eziyet etmiştir. Me'mûn da bu sırada Bağdat'a doğru giderken. Serahs mevkiine gelmişti. Halktan birkaç kişi, o sırada hamamda olan veziri Fazl b. Sehl'i öldürmüşlerdir.³⁷⁸ Bu olay, 202 yılının Şaban³⁷⁹ ya da Şevval ayının ikisi, cuma günü gerçekleşmiştir. Fazl, vefat ettiğiğinde altmış yaşındaydı. Halife, Fazl'ı katleden dört köleyi

³⁷⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 451; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 113-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 359-362, 444-446.

³⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 445; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 421; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 448-450; Yıldız, "Fazl b. Sehl", XII, 275.

³⁷⁷ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 221-222; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 445; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 421; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 448-450; Yıldız, "Fazl b. Sehl", XII, 275.

³⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 444-446; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 124; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 449-451; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 97.

³⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 471.

idam ettirerek cezalandırmıştır. Bu durumu Fazl'ın kardeşi Hasan'a da iletmiş³⁸⁰ ve ardından Hasan'ı vezir olarak görevlendirmiştir.³⁸¹ Fazl 202/808 senesinde vefat etmiştir.³⁸²

Fazl'ın ölümü ile devlet içerisinde İranlı unsurlar etkinliğini kaybetmişlerdir. Bu durum, halife Me'mûn'un siyasetinde ciddi değişiklik yapmaya neden olmuştur. Veliaht Ali Rızâ'nın Tûs şehrinde ölümü, halife Me'mûn'un Bağdat'ta tekrardan halife olarak tanınmasını sağladı. Fazl'ın tesirinden kurtulan halife, Şii ve İran yanlısı tavırlarından vazgeçmiş ve yönetimde Türk unsurlara görev vermeye başlamıştır.³⁸³

Fazl b. Sehl'in vezirliği kısa sürmesine rağmen, bu süreçte oldukça otoriter, kararlı, özellikle aleyhtarlarına karşı acımasız birisi olarak bilinmektedir.³⁸⁴ Halife Me'mûn, onu damadı olarak görmek istemiş lakin o bunu kabul etmemiştir. Fazl b. Sehl, Me'mûn'un hocalığını yapmış ve onun ilim ve kültür açısından iyi yetişmiş olmasına büyük katkı sağlamıştır.³⁸⁵

2.4. Eşnâs et-Türkî

Abbâsîler, mevâlilere karşı daha dengeli bir politika izleyerek, onları hem sosyal hayatta hem de devlet yönetiminde söz sahibi yapmışlardır. Özellikle devletin kuruluş sürecinde İranlıların etkileri oldukça fazla olmuştur. Tabi süreç içerisinde İranlı unsurlarla da sıkıntılar yaşayan Abbâsî hilâfeti, İranlılara karşı dengeyi kurmak adına Türklere yönelerek, birçok Türk komutanını yönetime dahil etmişlerdir. Afşin (ö. 226/841), Eşnâs (ö. 230/844), İnak et-Türkî (ö. 235/849), Vasîf (ö. 253/866), Boğa el-Kebîr (ö. 248/862) gibi komutanlar³⁸⁶ Abbâsî ordusu içerisinde ciddi görevler üstlenmişlerdir.

Abbâsîler döneminde 836-892 yılları, Sâmerî dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, Türk komutanlar oldukça etkili olmuşlar ve büyük başarılarla imza atmışlardır. Hatta süreç içerisinde, kendilerinin istemediği kişilerin halife olmasına engel olabilecek güce ulaşmışlardır. Türklerin en etkili oldukları bu dönemin en önemli isimlerinden birisi Eşnâs et-Türkî'dir. Eşnâs, bu yüzyıla etki eden önemli komutanlardan birisidir. Eşnâs, halifelerden sonra ismi hutbede zikredilen ilk isim, halifenin “sultan” ünvanı verdiği ilk

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 445; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 123-124.

³⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 123-124.

³⁸² İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 222.

³⁸³ Yıldız, “Fazl b. Sehl”, XII, 275-276.

³⁸⁴ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 221; Yıldız, “Fazl b. Sehl”. XII, 276.

³⁸⁵ Yıldız, “Fazl b. Sehl”, XII, 276.

³⁸⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 471; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, V, 121.

kişi, ordunun başkomutanı, halifenin Türk kökenli ilk hâcibi ve tüm batı illerinin valisidir.³⁸⁷

Eşnâs et-Türkî'nin askerlik hizmetine başlaması, halife Me'mûn dönemine (813-833) denk gelmektedir. Mesela bir görevde Me'mûn, komutan Eşnâs'ı Sündüs kalesini fethetmeye göndermiştir. Eşnâs ise, o kaleyi fethetmiş ve kalenin reisini halîfeye getirerek ona biat etmesini sağlamıştır.³⁸⁸

Me'mûn halife olduktan sonra ülkeyi Merv'den idare etmeye başlamıştır. Buna karşın Bağdat ahalisi, İbrahim b. Mehdî'ye biat edince ülkede kargaşa çıkmıştır. Mehdî b. Ulvân el-Harûrî ismindeki bir Hâricî'nin, Büzürcesabûr'da isyanı üzerine (202/817-18) İbrahim b. Mehdî, Mu'tasım'ı isyanı bastırmakla görevlendirdi. Mu'tasım'ın emrindeki Türk komutanlar arasında yer alan Eşnâs, bu isyanın bastırılmasında büyük rol oynadı.³⁸⁹

Eşnâs, Me'mûn'un yanına geçerek, onun 830 yılında Bizans'a karşı düzenlediği ilk seferde komutan tayin edildi. Savaşta bir birliğin komutanı olmuş ve bu birlikle beraber Sündüs (Nevşehir) Kalesi'ni fethetmiştir. Kaynaklarda net bir bilgi olmamakla birlikte; Eşnâs'ın Halife Me'mûn'un diğer savaşlarında da görev aldığı düşünülmektedir.³⁹⁰ Bu süreçten sonra Türk askerlerinin ordu içerisinde daha hızlı yayıldıklarını ve önemli görevler aldıklarını belirtmeliyiz.

Halife Me'mûn 833 yılında vefat ettikten sonra, Eşnâs'ın da bulunduğu Türk komutanları, Mu'tasım-Billâh'ın hilâfete gelmesi için uğraşmışlar ve bunu başarmışlardır. Afşin, Eşnâs, Boğa el-Kebîr gibi Türk kumandanlar, Abbâsî ordusundaki ilk zaferlerine Mu'tasım'ın himayesinde ulaşmışlar ve bu sebeple ordu içerisindeki konumlarını daha da güçlendirmişlerdir. Yine Mu'tasım'ın veliahtlığı meselesinde de Türk komutanların etkisi oldukça büyük olmuştur. 218/833'de Bizans seferi esnasında vefat eden halife Me'mûn, Türk kumandanların baskısı sebebiyle ölümünden önce oğlu Abbâs'ı veliahtlıktan almış ve onun yerine kardeşi Mu'tasım-Billâh'ı getirmiştir. Hem hasta, hem de Türkler tarafından baskı altında kalan halife buna mecbur bırakılmıştır. Halifenin vefatından sonra başta Türk komutanlar ve askerler olmak üzere birçok kişi, Mu'tasım'a beyat etmişler ve onun halifeliğini kabul etmişlerdir. Özellikle Me'mûn'un oğlu Abbâs ve yandaşlarının itirazlarına rağmen, diğerleri de beyat etmek durumunda kalmışlardır. Hatta

³⁸⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 73, 75; Güzel, Fatih, "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Eşnâs et-Türkî", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2018, II, Sayı 60, 1295; Şen, *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*, (Doktora Tezi) Konya 2008, s. 178.

³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 494; Güzel, "Eşnâs", s. 1296.

³⁸⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 622-649; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 441; Yıldız, Hakkı Dursun "Eşnâs et-Türkî", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 472.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 441-442; Yıldız, "Eşnâs et-Türkî", XI, 472.

Abbâs bile, Türk askerlerinin baskısı sebebiyle Mu'tasım'ın halifeliğini kabul etmek mecburiyetinde bırakılmıştır.³⁹¹

Mu'tasım halife olduktan sonra Türkler, Sâmerrâ döneminde birçok idarî görevlerde yer almışlardır.³⁹² Özellikle halifenin güvenliği için kurulan haciblik, şurta ve berîd gibi müesseselerin başkanlıklarını üstlenmişlerdir. Onların askeri konulardaki başarıları, bu görevleri almalarında oldukça etkili olmuştur.³⁹³ Eşnâs, Sâmerrâ adı verilen şehrin kuruluşunda, diğer Türkler gibi önemli görevlerde bulunmuş, Kerh-i Sâmerrâ denilen bölge ona ikta olarak verilmiştir. Kendisine konaklaması için saray, askeri kışlalar ve diğer benzer binalar yapılmıştır. Halife Mu'tasım, büyük kumandan Eşnâs'a hil'at giydirmiş, kürsüye oturtmuş ve ona iltifatlarda bulunmuştur.³⁹⁴

Eşnâs, Mu'tasım-Billâh'ın halifeliğinin ilk yıllarında, daha çok merkezde görev almış ve Sâmerrâ şehrinin kurulmasında etkili olmuştur.³⁹⁵ Aktif görev aldığı en büyük savaş, 838 yılında yapılmış olan Ammûriye (Amorion) savaşıdır.³⁹⁶ Abbâsîlerin, Bâbek isyanıyla uğraştığı dönemde, Bizansın İslam ülkelerine girmesi sebebiyle başlayan Ammûriye savaşında öncü birliklerin kumandanı Eşnâs olmuştur. Tarsus tarafında iken asıl ordudan ayrılıp, Niğde civarına ilerlemiştir. Keşif için gönderdiği askerlerin getirdiği bilgileri, halifeye ve Afşin'e iletmış ve Tokat civarında Kazova'da Bizans askerlerini yenen Afşin, Ankara'da halifeye yetişmiştir. Ordu tekrardan toparlanarak harekete geçmiş, sol kanat askerlerini Eşnâs, sağ kanattakileri ise Afşin kumanda etmiştir. Eşnâs burada zafer kazanılmasında etkili bir rol üstlenmiştir.³⁹⁷

Me'mûn'un oğlu Abbâs'ın taraftarları, gizli yürüttükleri çalışmaların semeresini almak için, ordunun Sâmerrâ'ya dönüşünü beklediler. Temel amaç halifenin ve askerlerin üstündeki Türklerin etkilerini azaltmak veya kırmaktı. Halifeyi ve önde gelen komutanları öldürmek için, plan yaptılar ve bu işi ganimet taksimi sırasında yapmayı uygun görmüşlerdir. Bu olayda da Eşnâs, Abbâs'a yakın kişilerin şüpheli durumlarını sezmiş ve suikast teşebbüslerini boşa çıkarmıştır.³⁹⁸ Eşnâs'ın askerî dehâsı ve komutadaki gücü, onu halifenin en gözde kumandanlarından birisi haline getirmiştir.

³⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 259-260; Şen, *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*, s. 44.

³⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 287.

³⁹³ Güzel, "Eşnâs", s. 1298.

³⁹⁴ Özdemir, Nadir Mehmet, "Abbâsî Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", *Selçuklu Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 18, Konya, 2005, s. 228.

³⁹⁵ Özdemir, "Abbâsî Halifesi Mu'tasım", s. 211.

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 40; Özdemir, "Abbâsî Halifesi Mu'tasım", s. 211.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 40-45; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 252-257; Yıldız, "Eşnâs", XI, 472; Güzel, "Eşnâs", s. 1297.

³⁹⁸ Yıldız, "Eşnâs", XI, 472.

Eşnâs sadece askerî görevlerde bulunmamıştır. Hem merkezde hem de Mısır ve başka yerlerin valisi (219/834) olarak farklı idarî görevleri de yürütmüştür. Mısır valiliği görevini, daha çok vekilleri üzerinden yürütmüştür.³⁹⁹ Daha sonra bu göreve, 225/840 yılında Sûriye ve el-Cezîre valiliği de eklenmiştir. Başka rivayette; Şam diğer adıyla Dımaşk'a atanan ilk Türk valisi, Eşnâs et-Türkî'dir. Nitekim o, halife Mu'tasım tarafından, 225/839 yılında Şam valiliğine tayin edilmiştir.⁴⁰⁰

Eşnâs et-Türkî, 226/841 senesinde halifeden izin isteyerek hacca gitmiştir. Bu süreçte, Mekke ve Medine ile birlikte yol güzergahındaki tüm şehirlerin yönetimiyle görevlendirilmiştir. Halifeyle birlikte kendisine de hutbe okunmuştur.⁴⁰¹ Hem başkomutanlık, hem hâciblik, hem de Mısır, Suriye ve el-Cezîre gibi büyük şehirlerin valiliklerini üstlenen Eşnâs'a, halife tarafından çok değerli bir taç giydirilmiş ve ona ne kadar çok güvendiğini ortaya koymuştur.⁴⁰²

Vâsık-Billâh'ın halifeliği döneminde de, Eşnâs'ın görevleri devam etmiştir. Zira bu dönemde Türk komutanların etkileri daha da artarak sürmüştür. Özellikle Eşnâs'ın muhteris bir hale girmeden, mantıklı kararları sayesinde, menfaatini düşünmeden görevlerini sürdürmüş ve hayatının sonuna kadar bu mevkiyi korumuştur.⁴⁰³

Vâsık döneminde, Türkler etkilerini o kadar çok artırdılar ki, halife büyük komutan Eşnâs'a, saltanatı temsil eden kıymetli taşlarla süslenmiş bir taç giydirmiş ve ona “sultan” unvanını vermek durumunda kalmıştır.⁴⁰⁴

Eşnâs et-Türkî 230 yılında, Rebû'l-evvel ayının 2'sinde (17 Kasım 844) Sâmerâ şehrinde vefat etmiştir.⁴⁰⁵ Ölümü esnasında Eşnâs, hem ordunun başkomutanlığı hem de Mısır valiliği görevlerini yürütmekteydi.⁴⁰⁶

³⁹⁹ Makrîzî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-i'tibar bi zikri'l-hutatı ve'l-âsâr*, I-II, Bulak, 1270, I, 313.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ömer (ö.660/1262), *Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, nşr. Halil el-Mansur, Beyrût, ts., I, 69 (bkz. Şen 248).

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 67.

⁴⁰² Yıldız, “Eşnâs et-Türkî”, XI, 472; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara 1992, s. 25.

⁴⁰³ Yıldız, “Eşnâs et-Türkî”, XI, 472.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 500; Üçok, *İslam Tarihi Emeviler Abbâsiler*, s. 102; Yıldız, “Eşnâs et-Türkî”, XI, 472; Kan, Kadir, “Vâsık” md., *DİA*, İstanbul 2012, XXXXII, s 549; Özdemir, “Abbâsi Halifesi Mu'tasım”, s. 228.

⁴⁰⁵ Yıldız, “Eşnâs et-Türkî”, XI, 472; Kan, “Vâsık”, XXXXII, 549.

⁴⁰⁶ Kan, “Vâsık”, XXXXII, 549.

2.5. İnak et-Türkî

“İnak” kelimesi, bazı İslam tarihi kaynaklarında İtâh (Eytâh) şekliyle geçse de, bu durum “nun” harfinin, “ta” harfi şeklinde okunmuş olmasından dolayıdır. Bu kelimenin kökeni, “İnak” şeklindedir.⁴⁰⁷ Kitâb-ı Dede Korkut'ta, hâkânın maiyetinde bulunan, kendisine güvenilen kimseye verilen bir ünvan olarak geçmektedir.⁴⁰⁸

Kelimenin aslının Türkçe olduğu, İslam tarihi kaynaklarına istinsah edilirken hatalı olarak yapıldığını göstermektedir. Bu sebeple, yazım olarak kaynakların verdiği İtâh'a, İnak'ı tercih ettik ve onu kullanmakta bir mahzur görmedik.⁴⁰⁹

İnak aslen Hazar Türkü olup, halife Mehdî'nin hâcibi Sellâm el-Ebreş'in fırıncılık yapan kölesiydi. Daha sonra Mu'tasım halife olmadan önce onu satın almış (199/814-15) ve ona özgürlüğünü vermiştir.⁴¹⁰ Halife Mansûr döneminde, (754-775) Hazarlılar'la yapılan seferde esareti ihtimal dahilindedir. Daha sonra, İslâm ülkesine getirilmiş ve burada İslama girmiştir. İnak et-Türkî görev yaptığı dönemler içerisinde, büyük hizmetler veren ilk Türk komutanlardandır.⁴¹¹

Mu'tasım'ın hilâfeti döneminde (833-842), ordu içerisinde Türklerin sayıları ve etkileri oldukça artmıştır. Sâmerâ şehrinin de kurulmasıyla, hilâfet merkezi buraya alınmıştır. Her birlik için ayrı mahalle planlaması yapılmış ve İnak da komutasındaki askerlerle birlikte, burada bir mahallede ikamet ettiği düşünülmektedir.⁴¹²

İnak; halife Mu'tasım döneminde, Eşnâs'ın vefatının ardından hâciblik⁴¹³, ordu kumandanlığı ve Mısır valiliği görevlerinde bulunuyordu. İnak bu görevlerle aslında, devlet içerisindeki Türkleri de temsil ediyordu. Bunların dışında İnak, halife Mu'tasım ve Vâsık'ın cezalandırılmalarını veya öldürülmelerini istediği kişileri de cezalandırır veya öldürürdü.⁴¹⁴ Bir nevi halifelerin bu tarz özel işlerini kendisi yürütüyordu. Bu durum halifelerin ona ne kadar çok güvendiğinin ve nüfuzunun da ne kadar çok olduğunun bir göstergesidir.

⁴⁰⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, “İnak et-Türkî” md., *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 256.

⁴⁰⁸ Ergin, Muharrem, “*Dede Korkut Kitabı*”, Ankara 1958 -1963, II, 142.

⁴⁰⁹ Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları II, İnak et-Türkî”, 1971, *İstanbul, İ. Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, s. 52-53.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 101.

⁴¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 523; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 53; Yıldız, “İnak et-Türkî”, XXII, 256.

⁴¹² Yıldız, “İnak et-Türkî”, XXII, 256.

⁴¹³ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, s. 26.

⁴¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 101; Güzel, Fatih, “Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları”, 2006, *Çankırı, Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 124; Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, s. 25.

İnak, halife Mu‘tasım döneminde hem askeri, hem de idari açıdan oldukça önemli görevler almış ve bunu da başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. Yemen valiliği⁴¹⁵ ve Sâmerrâ merkez kumandanlığı gibi görevleri yürütmüştür.⁴¹⁶

Halife Mu‘tasım, Vâsık ve Mütevekkil (ö. 247/861) zamanında İnak; şurta ve berîd teşkilatında görev almıştır. Taberî; İnak’tan Mu‘tasım’ın bu makama atadığı kişi olarak bahsederken, İnak’ın zaman içinde aralarında İbnü’z-Zeyyât’ın da bulunduğu pek çok önemli siyasî suçluyu cezalandırdığını⁴¹⁷ aktarmıştır.

İnak, halife Mu‘tasım döneminde, komutan olarak hünelerini ve becerisini göstermeye başlamış ve bu sayede öne çıkmıştır. İnak’ın bu süreçteki ilk sorumluluğu, 222/837 senesinde Bâbek isyanı ile mücadele eden Afşin’e (Haydar b. Kâvüs), Ca’fer b. Dinar ile beraber destek götürmüş olmasıdır. Bâbek isyanının bastırılmasından hemen sonra Bizans’a yapılan Ammûriye (Amorion) savaşına katılmış ve bu zaferde büyük katkısı olmuştur. Bu savaşın dönüşünde halife Mu‘tasım’ı öldürüp, Abbâs b. Me’mûn’u halife yapma amacı ile düzenlenen suikastı hazırlayanların liderlerinden olan Uceyf b. Anbese, İnak’a teslim edilerek cezalandırılmıştır. Daha sonrasında İnak, 225/840 yılında, Yemen’e vali olarak görevlendirilmiştir. Vekaleten oradaki işleri yürüten İnak, Musul bölgesinde çıkan bir isyan için o bölgeye gitmiş ve isyanı bastırarak liderini ortadan kaldırmıştır. İnak son olarak, halife Mu‘tasım döneminde, Sâmerrâ’nın güvenliğinden sorumlu başkumandan olarak görevlendirilmiştir. Afşin’in mahkemesinin ardından, İnak’ın sorumluluğuna verilmiş ve hapse atılmıştır. 226/841 yılında ölünceye kadar da orada kalmıştır.⁴¹⁸

İnak, halife Mu‘tasım döneminden sonra da aynı itibarını devam ettirmiştir. Halife Vâsık (842-847), Eşnâs et-Türkî’nin vefatı üzerine onu halifelik ordularının başına getirmiştir. Bunun yanında Eşnâs’ın sorumluluğunda olan Mısır valiliği görevi de ona devredilmiştir (230/844).⁴¹⁹ O da valilik görevini uzaktan vekilleri sayesinde yürütmüştür.⁴²⁰ Bu süreçte hâciblik görevini de yürütmeye devam etmiştir.⁴²¹ Ayrıca

⁴¹⁵ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, IX, 260; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, X, 491; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 64.

⁴¹⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 54-55.

⁴¹⁷ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, IX, 210; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 96, 101.

⁴¹⁸ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, IX, 53-54; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 40-45; Yıldız, Hakkı Dursun, “Bâbek” md., *DİA*, İstanbul 1991, IV, 376; Yıldız, “İnak et-Türkî”, XXII, 256;

⁴¹⁹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, IX, 166; Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, II, 474; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VII, 43; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, II, 255; Yıldız, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, III, 55; Kan, “Vâsık”, XXXXII, 549; Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, 42.

⁴²⁰ Makrîzî, *Kitâbü’l-mevâiz*, I, 313.

⁴²¹ Yıldız, “İnak et-Türkî”, XXII, 256; Yıldız, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, III, 55-56.

halife Vâsık; İnak'ı, Sind, Horasan ve aşağı Dicle bölgelerine vali tayin etmiştir.⁴²² Oraya kendisi gitmemiş, vekilini göndermiştir. Bununla birlikte şiilerden bazı kimselerle de mücadeleleri devam etmiş ve halifenin onların tarafına gitmesini de engellemeye çalışmıştır. Bu konuda en büyük destekçisi de Eşnâs olmuştur.⁴²³

İnak ve bazı Türk komutanlar devlet idaresinde oldukça etkili konuma gelmişlerdir. Tâ ki halifenin belirlenmesinde dahi ciddi etkileri olacak şekildedir. Vâsık'ın kendisinden sonra veliahtını belirlemeden vefatı, yerine kimin halife olacağı meselesini ortaya çıkarmıştır. Başta İnak ve Vasîf gibi Türk kumandanlar olmak üzere, başkadı Ahmed b. Ebû Duâd ve vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât, Muhammed b. Vâsık'ı halife yapmak istemişlerdir. Fakat onun yaşının çok küçük olması bu arzularını gerçekleştirmeye mâni olmuştur. Bunun üzerine Ca'fer b. Mu'tasım'ı "Mütevekkîl" ünvanı ile hilâfet makamına geçirmişlerdir.⁴²⁴

İnak, halife Vâsık döneminde olduğu gibi, Mütevekkil döneminde de konumunu korumuş ve ordu kumandanlığı, berîd teşkilatı başkanlığı, bazı vilayetlerin valiliği, halifenin hâcibliği⁴²⁵ ve sarayın bazı işlerinin idareciliği gibi sorumlulukları yürütmüştür. Bu görevlere bakılınca, halifenin ardında en etkili ve önemli kişi olarak İnak görünmektedir. Birçok yetkiye sahip olan İnak, bu konumunu çok fazla koruyamadı. Zaten Türk nüfuzunun kırılması konusunda oluşan tepkileri de göz önünde bulundurursak, bu doğal bir süreçtir.⁴²⁶

İnak, Mütevekkîl-Alellâh'ın hilâfete gelmesinde (847)⁴²⁷ ve Mu'tezile'nin önde gelenlerini ortadan kaldırma konusunda, çok büyük görevler almıştır. Bu dönem onun az önce bahsettiğimiz önemli görevlere sahip olduğu dönem olmuştur. Bu konumundan rahatsız olan halife, Türklerin yönetimdeki baskısını da kaldırmak niyetiyle hedef olarak İnak'ı belirlemiştir. Bu süreçte 234/849 senesinde halife ile olan ilişkileri iyice bozulmuştur. Onun bu gücünü kırmak için, merkezde bulunan hilâfet ordusu komutanlığından alarak, kendisine Kûfe, Mekke ve Medine vilayetlerinin yönetimini vermiştir.⁴²⁸ Bu yıl içerisinde hacca gitmek istediğini bildiren İnak, halifenin beklediği fırsatı da vermiş oldu ve hac emiri olarak görevlendirilmiştir. Onun yola çıkmasının

⁴²² Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 479.

⁴²³ Yıldız, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, III, 55.

⁴²⁴ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, II, 591; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 94; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 56.

⁴²⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, IX, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 43.

⁴²⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 56; Güzel, "Abbâsî Halifesi Mütevekkil", s. 124.

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 94.

⁴²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 523.

ardından, yürütmüş olduğu hâciblik görevi için Türk komutanlardan Vasîf et-Türkî'yi görevlendirmiştir.⁴²⁹ Halife Mütevekkil, Bağdat sorumlusu İshâk b. İbrahim b. Mus'ab'a bir mektup yazarak, İnak'ın hacdan sonra şehre geri dönmesini engellemesini emretmiştir.⁴³⁰

Bu mektuptan sonra Bağdat şahnesi İshâk, onu yolda karşılayarak Bağdat'a götürmüş ve Hûzeyme b. Hazîm'in sarayına hapsedmiştir. Uzun süre su verilmeyen İnak, 5 Cemaziyelâhir 235 yılında (25 Aralık 849) vefat etmiştir.⁴³¹ Başka bir rivayette ölüm tarihi 233 veya 234 yılı olarak aktarılmıştır. İnak vefat ettikten sonra mal varlığına el konulmuş, beraberinde çalışan ve yerleştiği adamları görevden alınmıştır. Çocukları Mansûr ve Muzaffer ise halife Müntasır dönemine kadar (861) hapiste tutulmuşlardır.⁴³²

Başka bir rivayette ise; halife Mütevekkil 234/849 senesinde İnak ve bazı devlet görevlileri ile gezintiye çıkmıştı. İçkinin de etkisiyle, herkesin yanında İnak'a çok ağır sözler söyleyerek, ona hakaret eder ve küçük düşürücü ifadeler kullanmıştır. Ona olan kinini de bu şekilde açığa çıkarmış olur. İnak da bu duruma çok sert şekilde karşılık vermiştir. Halife Mütevekkil bir sonraki gün onu huzuruna çağırır ve “Sen benim babamsın, devletimin ve benim reisimsin” diyerek ondan bir şekilde özür dilmiştir. Olay görünürde güzellikle sonuçlanmış olsa da, Mütevekkil'in İnak hakkındaki düşüncesi bellidir ve bu konuda da kararlı olmuştur. İnak'ın gücü, hilâfet ordusu kumandanlığından kaynaklanmıştır. Bu görevde olduğu müddetçe de onunla mücadele etmesi çok zor olmuştur.⁴³³

Bazı kaynaklar, hacca gidecek olan birçok kişinin de yönlendirmesiyle, İnak halifeden hacca gitmek için izin istemişti.⁴³⁴ Bunu fırsat olarak değerlendiren halife Mütevekkil, İnak'a hac izni vermiş ve hac kafilesinin gideceği bölgelerde, hutbelerde İnak adına dua edilmesi talimatını vermiştir. İnak, Zilkâde 234/Haziran 849 tarihinde hac yolculuğu için Sâmerâ'dan ayrılmış ve halife Mütevekkil, onun şehirden ayrılmasının ardından, hâciblik görevine Türk komutanlardan Vasîf'i getirmiştir.⁴³⁵ Hac vazifesini yaptıktan sonra hapsedilmiş ve hapiste kaldığı sürede uzun süre yemek verilmediği için, aç kalarak ölmüştür.⁴³⁶

⁴²⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 170; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 101; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 523; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, VII, 209; Yıldız, “İnak et-Türkî”, XXII, 256.

⁴³⁰ Yıldız, “İnak et-Türkî”, XXII, 256; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 56-58.

⁴³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 524.

⁴³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 103; Yıldız, “İnak et-Türkî”, XXII, 257.

⁴³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 101; Güzel, “Abbâsi Halifesi Mütevekkil”, s. 124.

⁴³⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 593.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 101.

⁴³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 524.

Mütevekkil, devlet idaresindeki Türk etkisini ortadan kaldırmak için, yönetimdeki en etkili kişilerden olan İnâk'ı, yine diğer Türk komutanlara öldürtmeyi başarmıştır.⁴³⁷ Kırk senelik tarihi süreçte onun faaliyetlerine ulaşabilmekteyiz. Abbâsî idaresine girmeden önce, memleketinde bir vazifede bulunduğunu, yukarıda belirttiğimiz şekilde kabul edecek olursak, onun ilerlemiş bir yaşta öldüğünü söylemekle fazla hataya düşmemiş oluruz.⁴³⁸

2.6. Boğa el-Kebîr et-Türkî

Asıl künyesi Ebû Musâ Boğa el-Kebîr et-Türkî olup, 153/770 senesinde doğmuştur. Abbâsî Devleti'nin hizmetine ne zaman girdiği konusunda belirli bir tarih bilinmemektedir. Lakin ünvan ve isme baktığımızda, ilk nesil olarak Abbâsî devlet yönetiminde rol aldığı söylenebilir.⁴³⁹ Boğa ilk olarak halife Me'mûn'un (813-833) meşhur veziri Hasan b. Sehl es-Serahsî'nin memlûku şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Boğa el-Kebîr et-Türkî'nin (ö. 862), Mu'tasım döneminden önce, İslâm devletinin hizmetine girdiği düşünülmektedir. Bu sırada Bâbek, Hicaz (840) ve Yemame (849) bölgelerindeki isyanlarının bastırılmasında görev yapmış, Türk asıllı önemli bir komutandır. Boğa el-Kebîr'in halife Me'mûn zamanında askerî komutanlar arasında olması muhtemel görünmektedir.⁴⁴⁰

Abbâsîlerin hassa ordusu denilen ve ordunun asıl vurucu gücünü oluşturan birlikleri vardı. Bunların başında ise Eşnâs, Afşin, Vasîf, İnâk ve Boğa el-Kebîr gibi Türk komutanlar bulunmaktaydı. Bunlar Abbâsîlerin bütün seferlerine katılmışlar ve ordunun önünde ciddi etkin rol almışlardır. Bu komutanların çoğu, halife Me'mûn döneminde askeri çalışmalarına başlamış ve önemli görevler almışlardır. Boğa el-Kebîr de yine bu dönemde ilk zaferlerini ve başarılarını elde etmiştir. Halife Me'mûn, Bizansın yaptığı saldırılara karşılık olarak, Afşin, Eşnâs ve Boğa el-Kebîr'in başında bulunduğu ordular ile onları durdurmayı başarmıştır.⁴⁴¹ Halife Me'mûn ve sonrasındaki halifelerin hepsi, askeri güç olarak Türkleri yanlarında istemiş ve bu sayede büyük başarılar elde etmişlerdir. Özellikle burada ismi geçen komutanların askeri dehâları ve cesaretleri, onları diğerlerinden bir adım öne çıkarmıştır.

⁴³⁷ Güzel, "Abbâsî Halifesi Mütevekkil", s. 117.

⁴³⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 58.

⁴³⁹ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsî Devrinde Türk Kumandanları I Boğa el-Kebîr et-Türkî", 1965, *Ankara Türk Kültürü Araştırmaları*, Sayı 1-2, s. 196.

⁴⁴⁰ Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 24; Yıldız, Hakkı Dursun, *Mu'tasım Zamanında Abbâsî İmparatorluğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 35; Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 196-197.

⁴⁴¹ Güzel, "Eşnâs", s. 1296-1297.

Halife Me'mûn'un her durumda Türk komutanlarını, oğlu Mu'tasım'ın emrine vermiş ve sorunları bunlar ile çözüme kavuşturmuşlardır. Tabi bu durum Mu'tasım'ın geleceğinde Türklerin ne kadar etkili olacağının da sinyallerini vermiştir. Gün geçtikçe de güçlenen Türkler, bu durumu iyi değerlendirmiştir.⁴⁴² Bu imkanlar sayesinde, Afşin, Eşnâs, Boğa el-Kebîr gibi Türk kumandanlar, ilk ve de en önemli başarılarını Mu'tasım'ın himayesinde iken elde etmişlerdir. Bu kişiler bu yüzden, ordunun en önemli kumandanları ve birinci sınıf askerleri olarak görülmüşlerdir.⁴⁴³ Veliahtlık dahil birçok konuda, yine diğer komutanlar gibi Boğa'nın da çok büyük rolü olmuştur.

Türkler, ellerindeki gücün de etkisiyle, halka karşı daha resmi bir tavır ve davranış içerisinde olmuşlardır. Ayrıca Eşnâs, İnâk, Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağir gibi Türk kumandanların, her işte ön planda olmaları da halkın çok hoşuna gitmeyen durumlardan görülmüştür. Devletin birçok görevini yine bu kişiler ve yandaşları oluşturmıştır. Bu durum, halkın Türklere karşı düşmanlık beslemelerine de sebep olmuştur. Halifeler bu durumu dengelemeye çalışmış, özellikle Mu'tasım bu konuda daha otoriter ve güçlü bir duruş göstermiştir.⁴⁴⁴ Bu davranışı sayesinde Mu'tasım hem elindeki yetenekli komutanları en verimli şekilde kullanmış, hem de iktidarı her zaman elinde tutarak devletin sağlam şekilde büyümesini sağlamıştır.

Hasan b. Sehl ve Ebû Ya'kûb Mu'tasım genelde ortak hareket ediyorlardı. Aralarındaki bu samimi ve işbirlikçi çalışma esnasında, Boğa el-Kebîr'in de gelecek olan halifenin dikkatini cezbederek, kendisini beğendiğini düşünmekteyiz. Bu süreçten sonra halife ile Boğa arasındaki bağ daha da güçlenmiş ve artmaya devam etmiştir. Hatta dostluk yanında yeni bir takım akrabalıklar da gelişmiştir.

Halife Me'mûn'un vefatından sonra birtakım olayların akabinde, onun kardeşi Mu'tasım halife olmuştur. Mu'tasım, halife olduktan sonra Boğa el-Kebîr'i hâciblik görevine getirmiştir.⁴⁴⁵ Bu durum diğer Türk komutanlarının ve askerlerinin de daha da güçleneceği anlamına geliyordu. Boğa el-Kebîr en büyük hamlesini, yine halife Mu'tasım zamanında, Abbâsîlerin senelerdir uğraştığı ve bir türlü bastırılmayan Bâbek isyanında yapmıştır. Olağanüstü derecede manevra kabiliyeti, stratejik hamleleri, askeri dehasının

⁴⁴² Avcı, "Mu'tasım", XXXI, 380-381; Terzi, Mustafa Zeki, "Gulam" md, *DİA*, 1996, İstanbul, XIV, 178.

⁴⁴³ Güzel, "Eşnâs", s. 1296-1297; Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 196-197; Gürbüz, Osman, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniyye Seferi", *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2003, Erzurum, Sayı 22, s. 234-236.

⁴⁴⁴ Güzel, "Abbâsî Halifesi Mütevekkil", s. 122; Yıldız, *Mu'tasım Zamanında Abbâsî İmparatorluğu*, s. 23

⁴⁴⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 356.

üst düzey oluşunu bu harekâta ortaya koymuştur.⁴⁴⁶ Yine önemli görevlerden biri de, Boğa'nın Mu'tasım'ın emriyle, 220/835 yılında, askeriye için ayrılan para ve malları, yardımcı birliklerle beraber Azerbaycan'da bulunan Afşin'e ulaştırmasıdır. Bu harekâttan haberi olan Bâbek, yapılan destek ve yardımın engellenerek yağmalanmasını istemişse de, Boğa ve Afşin bu duruma mücadele etmemişlerdir.⁴⁴⁷

221/836 yılında yazıya doğru Afşin'den talimatları alarak, Bâbek üzerine hareket eden Boğa, Afşin'i beklemeden Bâbek'e karşı harekete geçmiştir. Bu sırada tuzak kuran Bâbek, bu saldırı karşısında hazırlıklı olduğu için Boğa'ya gereken cevabı vermiş ve Boğa askerlerinden zayıf vererek geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.⁴⁴⁸

Bu yenilginin ardından, Boğa ve Afşin tekrardan Bâbek üzerine yeni bir saldırı hazırlığı yapmışlardır. Fakat bu defa da hava şartlarının kötü olması nedeniyle saldırı gerçekleşmemiştir. Bir süre bekledikten sonra, yeni bir hareket gerçekleştirilmiş ve bunda Bâbek'e önemli ölçüde zayıf verdirmişlerdir. Boğa, Afşin'den habersiz şekilde merkeze kadar ilerlemişti. Afşin o sırada geri çekilmiş olmasına rağmen, Boğa bundan haberdar değildi. Haberi olduktan sonra geri çekilmek isteyen Boğa, yine Bâbek'in baskınına maruz kalmış ve birçok askerini kaybetmiştir. Hatta bu süreçte kendisi de çok zor durumda kalmış ve bir askerinin desteğiyle zorla kurtulmuştur. Sonra Heşdatzar şehrine gelmiş ve daha sonra Afşin'in talimatıyla da Merâğa şehrine tekrar ulaşmıştır.⁴⁴⁹

Bu kayıplar ve yenilgiden sonra, Boğa'nın, Afşin ile arası açılsa da Bâbek gibi önemli bir düşmanı alt edene kadar ortak mücadeleleri devam etmiştir.⁴⁵⁰

Bizans imparatorluğunda, İkonolast'lar zamanının son dönemindeki hükümdar Theophilos'un, 829-842 yıllarında, Malatya ve civarında (Zapetra-Doğanşehir) yapmış olduğu cinayetler ve diğer zulümler o kadar çok ağırdır ki, halife Mu'tasım bunları anlatırken ağladığı rivayet edilmiştir. Bu sebepten kaynaklı, Bizans ile Abbâsîler bazı savaşlarda karşı karşıya gelmişlerdir. 223/837 senesinde halifenin de şahsen dahil olduğu 200.000 kişilik ordu, Bizans'ın en büyük ve önemli şehirlerinden olan Ammûriya (Amorion) şehrine saldırarak orayı ele geçirmiştir. Boğa el-Kebîr, bu askerî birliklerin

⁴⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 239-240.

⁴⁴⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 545, 546, 547; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 19-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 240.

⁴⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 555; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 20-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 243.

⁴⁴⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 20-21, 25-27, 29-35; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 244-245; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1974, İstanbul, s. 8-10; Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 197-198.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 33-35; Yıldız, *Mu'tasım Zamanında Abbâsî İmparatorluğu*, s. 198.

artçı kısmında görevli askerlerin komutanı olarak görev almıştır. Hatta bu savaş dönüşünde Abbâs b. Me'mûn tarafından çıkarılan isyanın bastırılmasında da aktif rol almıştır.⁴⁵¹

Boğa el-Kebîr, savaşların dışında gerek isyanlar gerek başka olumsuz durumlarda da büyük görevler almıştır. Mesela yine, 225/839'da Azerbaycan taraflarında ortaya çıkan Mengüçur ayaklanmasının bastırılmasında önemli ve etkili görev almıştır. Hem komutan Afşin'in akrabası hem de Azerbaycan valiliği görevini yürüten Mengüçur, kendisiyle alakalı birtakım yolsuzluk gibi olumsuzlukların ortaya çıkmasından sonra, birtakım kişileri yanına alarak o taraflardaki bir kaleye gitmiş ve korunmaya çalışmıştır. Boğa, çok kısa sürede bu durumun üstesinden gelmiş ve sorumlusunu da Sâmerî şehrine götürmüştür. Yine bu sene içerisinde, mahkeme edilerek tutuklanan komutan Afşin'in karşısında yer almıştır.⁴⁵²

Boğa el-Kebîr, hâciblik gibi önemli görevlerini sürdürerek siyasî ve askerî alanda bu etkisini halife Vâsık zamanında da devam ettirmiştir. İlk görevi, Hicaz yolunda hacılara zarar veren, mallarını gasbenden Süleymoğulları'na karşı olmuştur. Daha önceleri birçok birlik karşısında dirayet gösteren bu âsiler, Boğa ve askerleri karşısında hezimete uğramışlardır. Bazıları asılarak idam edilmiş, bazıları da Medine'ye götürülerek hapse atılmıştır (230/845). Boğa bir süre bu bölgede ikamet etmeye devam etmiş ve bölgenin asayişini sağlamıştır. Yine bu çevrede yaklaşık iki yıl sonra, Yemâme'de Numeyroğulları'nın çıkardığı isyana karşı bir yıl kadar devam eden mücadele sonrasında, başarılı olarak isyanı bastırmıştır. Sonra bölgedeki asayiş tekrar sağlayarak Sâmerî'ya geri gelmiştir.⁴⁵³

Boğa el-Kebîr, yine halife Vâsık döneminde, 237/851 yılında Ermeniy'e'deki isyanları bastırmak üzere görevlendirildiği esnada, Ermeniy'e bölgesinin valiliği de kendine verilmiştir. Diğer kaynaklar, bu bölgede isyanı bastırmak üzere görevlendirildiğini teyit etmektedir.⁴⁵⁴

Vâsık döneminde aktif görevler alan ve birçok fayda sağlayan Boğa, yeni gelen halife Mütevekkil döneminde de sağlam ve güvenilir ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerin

⁴⁵¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 609; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 39-45; Yıldız, Hakkı Dursun, "Afşin" md, *DİA*, İstanbul 1988, I, 441-442; Özdemir, *Abbâsi Halifesi Mu'tasım*, s. 227-228.

⁴⁵² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 648; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 61-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 488-489, 492; Avcı, "Mu'tasım", XXXI, 380-381; Yıldız, *Mu'tasım Zamanında Abbâsi İmparatorluğu*, s. 104.

⁴⁵³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 687-689; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 81-82, 85-86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 306; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, 176; Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 199-200.

⁴⁵⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 111-112; Şen, *Abbâsiler Döneminde İdari Ve Mali Kadrolardaki Türkler*, s. 252; Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 201.

yanında, halifenin hâcibliğine de devam etmiştir.⁴⁵⁵ Yine bu dönem içerisinde halifenin emriyle, Ermeniye ve Bizans savaşlarının da komutanı olmuştur.

Yine Mütevekkil döneminde, Tiflis'te bir İslâm Emirliği kuran (833-852) İshâk b. İsmâîl, komutan Boğa tarafından katledilerek bu emirlik ortadan kaldırılmıştır.⁴⁵⁶

Bu süreçte Boğa, halifeyi koruma anlamında çok etkili rol oynamıştır. Halife ile ilişkileri oldukça iyi olan Boğa'nın bu durumu, çok uzun sürmemiştir. Muhalif olan birtakım kişiler, Boğa ile halife arasını açmışlar ve bu sebeple Boğa halifenin yanından uzaklaştırılmıştır.⁴⁵⁷

Boğa bütün bu komutanlık ve askeri meziyetlerinin yanında, başka özellikleri de olan birisidir. Korkmayan kişiliği, cesareti, Hz. Peygambere olan muhabbeti ve halkın sevgisini kazanmış bir halk adamı olması başlıca özelliklerindendir. Bâbek ve diğer isyanlar sırasında, en zor anlarında dahi namazlarını kılmaya dikkat eden dindar bir Müslümandı. Tabi komutan olması sebebiyle de, onun en büyük ve önemli katkısı iç isyanları bastırma hususundaki beceri, tecrübe ve üstün meziyetleridir. Devletine ve halifesine birçok farklı konuda da desteği olmuştur.⁴⁵⁸

Mütevekkil döneminden sonra, Boğa el-Kebîr'in etkisi, yine her alanda devam etmiştir. Gerek askerî, gerek idarî anlamda en önemli görevler, yine Boğa el-Kebîr gibi Türk komutanlara verilmiştir. Mesela, Muntasır (ö. 248/682) döneminde, berîd teşkilatının başına önce İnak, ondan sonra ise Boğa el-Kebîr'in getirilmiştir. Bu iki kişinin ard arda bu makama atanmaları, Türklerin Abbâsîlerin içinde güvenliği sağlamak konusunda, önemli roller üstlendiklerini göstermektedir. Gordon, bu iki komutanın Sâmerî'da toplanan önemli bilgilere kolayca ulaştıklarını ve imparatorluk politikasının şekillenmesinde rol aldıklarını belirtmiştir. Bu süreçte pek çok Türk, birden fazla makamı elinde bulundurmuş, bazen hem sivil hem de askerî makamlarda çalışmışlardır. Eşnâs, İnak, Boğa ve Musâ bu kişilere örnektir. Bu kişilerin görevlerini nasıl yerine getirdikleri hakkında açık bilgi olmasa da, bu makamların törensel amaçlı olmadıkları düşünülmektedir. Boğa el-Kebîr, 248/862 yılında vefat etmiş ve komuta ettiği askeri birliğinin komuta görevi ve sahip olduğu iktâları, oğlu Musâ üstlenmiştir. Bunun yanında, oğlu Musâ'ya berîd teşkilatı sorumluluğu da verilmiştir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ Şen, Seyit Mehmet, Ağır, Abdullah Mesut, Abbâsi Devletinde Türk Komutanlarından Boğa el-Sağır, Ankara, 2012, s. 16.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 116; Aliev, Saleh Muhammedoğlu, "Kafkasya" md., *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 158-160; Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 201-202.

⁴⁵⁷ Güzel, "Abbâsi Halifesi Mütevekkil", s. 126.

⁴⁵⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 557; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 528-53; Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 198-199.

⁴⁵⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 120.

Abbâsî halifesi Müntasır Billah, 4 Rebûlâhir 248'te (7 Haziran 862) öldürülmüştür. Onun ölümüyle yeni halifenin belirlenmesi gerekmektedir. Bu süreçte özellikle Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağîr ve Otamış gibi komutanlar başı çekerek, diğer Türk komutanlar vezir Ahmed b. Hâsib ve diğer devlet ricali toplanmışlardır. Yapılan görüşme ve tartışmalar sonrasında Mu'tasım'ın torunu Ahmed b. Muhammed, Müstâin-Billâh lakabıyla, yeni halife olarak belirlenmiş ve halka duyurulması kararlaştırılmıştır (6 Rebûlâhir 248 / 9 Haziran 862). Diğer gün halifeye biat alınması sürecinde, Mu'tez Billah'ın (ö. 255/869) taraftarları halifeyi kabul etmeyerek karşı gelmişlerdir. Kargaşa çıkarmak isteseler de, komutan Boğa bu duruma müdahale etmiştir. Bazı kişilerin ölümüne sebep olsa da, durum kontrol altına alınmış ve halifeye biat alınarak düzen sağlanmıştır.⁴⁶⁰

Mısır, Suriye ve Sugûr gibi önemli vilayetlerde valilik yapmış olan Boğa el-Kebîr⁴⁶¹ 248/862 yılında vefat etmiştir.⁴⁶²

Boğa, uzun ve yorucu bir hayattan sonra 248 yılında, Sâmerrâ'da vefat etmiştir.⁴⁶³ Mes'ûdî, Boğa'nın 90 yaşının üstünde bir yaşta, 248/862 de öldüğünü bildirmiştir. Mes'ûdî'nin bu haberini diğer kaynaklar teyid etmemektedir. Boğa'nın 90 yaşını geçtiği kabul edilecek olursa onun doğum tarihinin 158/774 den önce olduğu ortaya çıkmış olur. Boğa'nın tarih sahnesine çıktığı Me'mûn devrinden beri kumandan olduğu ve bu zamanda çocuk denecek yaşta bulunamayacağı düşünülürse, yaşının 90'ın üzerinde olmasa bile yine bu yıla yakın olduğu kabul edilebilir.⁴⁶⁴

Genel bir değerlendirme yapacak olursak; Boğa el-Kebîr, Abbâsî Devleti'nde etkin olan Türk komutanların başında gelmektedir. Özellikle halife Mu'tasım ve halife Vâsık döneminde bir çok isyanın bastırılmasında, sosyal düzenin sağlanmasında ve devlet işlerinin usule uygun işleyişinde etkili hamleleri olmuştur. Bâbek ve Bizans ile yapılan savaşlarda da, askerî yeteneğini çok iyi sergileyerek önemli başarılar elde etmiştir.

Komutan ve hâcib Boğa'nın kardeşi olarak bilinen Boğa es-Sağîr'in hâcib olduğu konusunda bilgi mevcut olup, bu hâciblik tez konumuzun dışında bir döneme denk gelmektedir. Boğa es-Sağîr hakkında ilk karşılaştığımız bilgiler Halife Mütevekkil

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 149-150; Özaydın, Abdülkerim, "Müstâin-Billâh" md., *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 112; Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 202-203.

⁴⁶¹ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, s. 25.

⁴⁶² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 151.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 151.

⁴⁶⁴ Yıldız, "Boğa el-Kebîr", s. 203.

döneminde olup, Abbâsîlerin ikinci döneminde çok etkin bir hâcib, komutan ve devlet adamı olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

SONUÇ

Hız. Peygamber ve Hulefâyi Râşidin döneminde hâciblik kurumu ihdas edilmemiştir. Halifelerin suikaste uğramaları böyle bir kurumun ihdas edilmesini gerekli kılmıştır. Nitekim Emevîler döneminde Muâviye hâciblik uygulamasını resmen başlatmıştır. Emevîler döneminde ihdas edilen hâciblik kurumu, Abbâsî döneminde geliştirilerek uygulanmaya devam etmiştir.

İslam medeniyet tarihinde devlet kurumlarının teşekkülünde en önemli dönemlerin başında Abbâsîlerin ilk yüzyılı gelmektedir. Muktedir halifeler sayılan Ebû Ca'fer Mansûr, Hârûn Reşîd ve Me'mûn dönemlerinde, birçok idarî, malî, askerî ve adlî reformlar yapılmıştır. Bu kurumların başında hâciblik gelmektedir.

Abbâsî Devleti'nin merkez teşkilatında önemli bir memuriyet olan hâciblik, halifenin suikaste uğramasına mani olmak, onu korumak ve halkın gereksiz işlerle halifeyi meşgul etmelerini önlemek amacıyla kurulmuştur. Hâcibler, halifenin korumalığını yapan, onun kimlerle görüşeceğini planlayan, bazı önemli atamaları yapma yetkisi olan ve devlet yönetiminde birçok konuda birebir etkili olan kimselerdir. Bu işleri daha iyi yürütebilmek için Abbâsîlerin ilerleyen zamanlarında, başhâciblik gibi bir kurum da ihdas etmişlerdir. Ayrıca halife Mu'tasım ve Vâsık döneminde "sultan" ünvanını kullanmış olmaları da ne kadar önemli bir konumda olduklarının göstergelerindendir.

Abbâsî Devleti'nin ilk döneminde hâciblik, konum olarak vezirlik ile kâtiplik arasında üst düzeyde bir makam olduğu söylenebilir. Bazı zamanlar aralarında kulisler yaparak, vezirlerin atamalarında bile etkili olan hâcibler, üst düzeyde birçok devlet görevlisinin atamalarında da söz sahibi olmuşlardır. Bu durum doğal olarak hâciblerin, yönetimde direk etkili olmalarını sağlamıştır. Hâcibler konumlarını korumak adına bazı zamanlar, birtakım entrika ve oyunlara başvurmuşlardır. Bu sayede bazı vezir veya diğer görevlilerin atamalarına etkiye bulunarak, kendi çıkarları doğrultusunda karar alınmasını sağlamışlardır. Rebî' b. Yûnus ve oğlu Fazl b. Rebî' bu hâciblerin başında gelmektedir.

Abbâsîlerin ilk yüzyılında bu kurum birden fazla kişi tarafından yürütülmüştür. Genelde bu görevlere halifenin mevâlisi veya azadlıları diyebileceğimiz kişiler getirilmiştir. Yine kâtipler veya komutanlar arasında seçilen hâciblerden de söz edilmiştir. Mevâliden olan Bermekî ailesi önemli görevler yürütmüşlerdir. Bermekî ailesinde kâtiblik başta olmak üzere nadiren de olsa haciblik yapanlar olmuştur. Genel olarak bu ilk yüzyılda, başta İranlılar, kısmen Araplar ve özellikle Sâmerâ döneminden sonra Türkler hâciblik görevini üstlenmişlerdir.

Abbâsîlerin ilk yüzyılında, önemli birkaç hâcibden söz edebiliriz. Rebî' b. Yûnus, Fazl b. Rebî', Fazl b. Sehl, Eşnâs et-Türkî, İnak et-Türkî ve Boğa el-Kebîr gibi güçlü şahsiyetler, hayatlarının bir kısmında hâciblik yapmışlardır. Bu kişiler, hâcibliklerinden ziyade aldıkları diğer görevlerle ün yapmışlardır. Vezirlik başta olmak üzere, komutan olarak da yönetimde etkili oldukları görülmüştür.

Bu çalışma, Abbâsîlerin ilk yüzyılıyla sınırlandırılmıştır. Bu açıdan Abbâsî Devleti'nin genelini kapsayacak bir dönemde, kurumun işleyişi ve bu süreçte görev almış hâcibleri kapsayacak farklı çalışmalar da yapılabilir. Elbette Türk, İran ve Arap kökenli hâciblerin devlet içerisindeki etkileri ve bu hâciblerin hayatları spesifik olarak araştırılabilir.

Abbâsîlerin ilk yüzyılında görev yapan hâciblerle alakalı bazı makale ve müstakil yazılar bulunmaktadır. Özellikle bu yüzyılda öne çıkan hâciblerin hayatları ve görev aldıkları döneme yapmış oldukları etkileri ile alakalı biyografik incelemelerin yapılmasının hem kurumlar tarihi hem de siyasi tarih açısından faydalı olacağını düşünmekteyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağırakça, Ahmet, “Rebî‘ b. Yûnus”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 497-498.
- Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895), *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, I-IV, haz. Mahir İz, Ankara 1985, IV, 1999.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., I-IV, İstanbul 1987.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu, “Kafkasya” *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s 158-160.
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 539-546.
- _____. “Mu‘tasım”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 380-382.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, İstanbul 2013, *DİA*, XXXXIII, 79-82.
- Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.
- Bağdâdî, Ebu’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed (ö. 597/1201), *Ahbarü’z-zırâf ve’l-Mütemâcinîn*, thk. Abdülemîr Ali Mühennâ.
- Barthold, W. “Bermekiler”, *DİA*, İstanbul 1970, II, 560-563.
- Belazûrî, Ebû’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93), *el-Ensâb*, I-XIII, 1. bs., Mektebetü’l-Bahûs ve’d-Dirase, Beyrût 1996.
- Bozkurt, Nahide, “Me’mûn”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 101-104.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, 2. bs., çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1964.
- Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Ankara 1990.
- Can, Mesut, *Fazl b. Sehl’in Hayatı ve Şahsiyeti*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2010.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh (ö. 331/942-43) *Kitâbü’l-Vüzerâ’ ve’l-Küttâb*, thk. İbrahim Sâlih, 1. bs., Abu dabi 2009.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd (ö. 400-1009), *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, I-VI, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 1987.
- Clot, Andre, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, çev: Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., Ağustos 2007.
- Demirayak, Kenan, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998.
- Durant, Will, *İslam Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Kervan Kitapçılık, Tercüman Gazetesi, 1001 Eser.

- Dûrî, Abdülazîz b. Abdilkerîm (1919-2010) *el-‘Aşrû’l-‘Abbâsiyyü’l-Evvel, Dirâset fî’t-Târîhi’s-Siyâsî ve’l-İdârî ve’l-Mâlî*, Dâru’l-Meârif, Kâhire 1966.
- Ebü’l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâ‘îl b. Ali, *el-Muhtasar fî Târîhi’l-Beşer*, I-IV, el-Matba‘atü’l-Huseyniyyeti’l-Mısriyye, Kahire 1907.
- Ekrem Ziyâ el-Umerî, *‘Asru’l-Hilâfeti’r-Râşide*, Mektebetü’l-Ubeykân, Riyad 2011,
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, (ö. 400/1009’dan sonra), *el-Evâ’il*, Dâru’l-Beşîr, Mısır 1408/1987.
- Emin Ahmed, *Duhâ’l-İslam*, I, Beyrut 1351-55/1933-36.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, XI, Ankara 1958-1963.
- Ezherî (ö. 905/1499), *Tehzîbü’l-Lüğâ*, I-XV.
- Fesevî, Ya‘kûb b. Süfyân, *el-Ma‘rife ve’t-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, I-IV, Mektebetü’d-Dâr, Medine 1990.
- Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Muhammed b. Ya‘kûb (817/1415), *el-Kâmûsü’l-Muhît*, thk. Muhammed Nu‘aym el-‘Arkasûsî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 2005.
- Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen, “Abbâsîlerin İlk Döneminde Yönetim ve İslam –İslamın Siyasi Çöküşü–”, çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Ünv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2001, 489-500.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin “*Abbâsoğulları İmparatorluğu’nun Kuruluşu Ve Yükselişinde Türklerin Rolü*”, Belleten, 1942.
- _____, *İslam Tarihinin Kaynakları*, Endülüs Yay., Ekim, İstanbul 1991.
- Gürbüz, Osman, “Boğa El-Kebîr’in Ermeniyeye Seferi”, “*Atatürk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*”, Sayı 22, 2003, 233-250.
- Güzel, Fatih, “Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Eşnâs Et-Türkî”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2018, XI, Sayı 60, 1295-1301.
- _____, “Abbâsî Halifesi Mütevekkil’in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları”, - *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (Karefad)*, Çankırı 2006, 117-132.
- Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Diyâ el-Ömerî, Dâru Taybe, Riyad 1985.
- Harekât, İbrahim, “Berîd”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 498-501.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, 2. bs., çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yay., (I-IV), İstanbul 1987.
- Hatalmış, Ali, “*Abbâsî Halifelerinin Ümmüveled Eşleri*”, İlahiyat Yay, Ankara 2020.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-selâm*, Thk. Ahmed Matlub, I-XXIV, Beyrût 1964.

- Hattstein, Markus - Delius, Peter, *İslam Sanatı Ve Mimarisi*, Literatür Yay., İstanbul 2007.
- Hitti, Philip Khuri, *Siyasî Ve Kültürel İslâm Tarihi, I-II*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.
- İbn Abbâd es-Sâhib, Ebü'l-Kâsım İsmâ'il b. Abbâd et-Tâlekânî (ö. 385/995), *el-Muhît fi'l-Lügâ*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, I-XI, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 1994.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, Daru'l Kütübü'l İlmiyye, I-IX, 1. Bs., Beyrut 1983.
- İbn Fâris, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (ö. 395/1004), *Mücmelü'l-Lügâ*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân, I-III, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- _____, *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Lügâ*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, thk. Komisyon, I-XXVII, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, I-III, İstanbul 1997.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân mimma Şebete bi'n-Naql evi's-Semâ' ev Eşbetehü'l-'Ayân*, Beyrut 1968, I-VIII.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sekkâ v.dğr., Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1955.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer ed-Dımaşkî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Dâru Hicr, byy. 1997-1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Me'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe, Dâru'l-Me'ârif, Kahire ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-'Arabiyye, Kahire ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümm ve Te'âkıbü'l-Himem*, nşr. H. F. Amedroz- D. S. Margoliouth, I-II, Oxford 1920.

- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâ'il (ö. 458/1066), *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî, I-XI, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- _____, *el-Muḥaṣṣaṣ*, 1. bs., I-V, Dâr'u İhyâ, Beyrût 1996.
- İbn Tağrîberdî Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470), *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mıṣr ve'l-Kâhire*, I-XVI, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 813-874.
- İbn Teymiyye, *Hisbe*, Tevhid Yay.,
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, I-XI, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1986-1993, II, 292.
- İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ömer (660/1262), *Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, nşr. Halil el-Mansur, Beyrût ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân B. Alî B. Muhammed El-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, I-XVIII, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye Beyrut 1412/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Aḥbârü'z-Zırâf ve'l-Mütemâcinîn*. Thk. Abdülemîr Ali Mühennâ.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, I-XI, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987-2003.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali (ö. 580/1184), *el-İnbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kâhire 2001.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (ö. 749/1349), *Târîhu İbni'l-Verdî*, I-II, Kahire 1285.
- İbnü's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk (ö. 244/858), *İslâhu'l-Mantık*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdusselam Muhammed Hârûn, 2. Bs., Dâru'l-Maârif, Kâhire 1119.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî, *el-Fahrî fî'l-Adâbi's-Sultâniye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Dâr'u Sâdır, Beyrût ts.
- İbrahim Eyyub, *Siyasi ve Medeni Abbâsi Tarihi*, Dârü'l-Kitâbi'l-Alemiyye, Şam 1979.
- İnalcık, Halil "Reisülküttâb", *İA*, IX, 676.

- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418), *Me'âsirü'l-Înâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, I-V, Kuveyt 1985.
- _____, *Şubhu'l-a'sâ fî Şinâ'ati'l-Înşâ'*, I-XV, şrh. Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Beyrût 1987.
- Kan, Kadir, "Vâsık", *DİA*, İstanbul 2012, 548-549.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara 1980.
- Komisyon, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Mektebetü'ş-Şürûki'd-Devliyye, Mısır 2004.
- Köprülü, Fuat Mehmet, "Hâcib", *İA*, I-XIII, İstanbul 1940-88, V/1, 30-36.
- _____, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1984.
- Küçükaşçı, Sabri Mustafa, "Kâtib", *DİA*, XXV, Ankara 2022, 48-52.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hasan Dursun Yıldız, İstanbul 1979.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966), *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire ts.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-(fî) Zikri'l-Hıtaf ve'l-Âşâr*, I-II, Bulak 1270.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sulţâniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1994.
- Mervezî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Horasânî (ö. 280/893), *Târîhu (Kitâbü) Bağdâd*, I-XIV, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hüseyin el-Kevserî, byy. 1328.
- Mes'ûdî Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Hüzelî (ö. 345/956), *Mürûcü'z-zeheb*, Mektebetü'l-asriyye, I-IV, 1. bs., Beyrût 1425/2005.
- _____, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Bağdad 1938.
- Nizâmülmülk, Ebû Alî Kıvâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî (ö. 485/1092), *Siyasetname*, çev. Nurettin Bayburtgil, Dergâh Yay., İstanbul 2015.
- Özaydın, Abdulkirim, "Fazl b. Er-Rebî", *DİA*, İstanbul 1996, XII, 274-275.
- _____, "Müstâîn-Billâh", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 112-113.
- Özdemir, Nadir Mehmet, "Abbâsî Halîfesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", *Selçuklu Üniv. Türkîyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 18, Konya 2005, 210-230.
- Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994.

- Polatoğlu Selahattin, *Abbâsî Devleti'nde Kâtibler*, Ankara 2022, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 666/1268), *Muhtâru's-Sihâh*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1986.
- Redhause Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük, Redhause Yay., İstanbul 1990,.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye 'Avâmilü'l-İzdihâr ve Tedâ'iyâtü'l-İnhîyâr*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008.
- Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslam Medeniyet Tarihi*, Ankara 2011.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât v.dğr., I-XXIII, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemîyye, Dımaşk 2103.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk.: M. Muhyiddîn Abdilhamîd, Katar 1974.
- Şeker, Mehmet, "Hil'at" *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 22-25.
- Şen, Mehmet Emîn, "Abbâsîler Döneminde İdari Ve Mali Kadrolardaki Türkler", *İstem Dergisi*, Yıl 7, Sayı 13, 2009, 233-260.
- Şen, Seyit Mehmet, Ağır, Abdullah Mesut, "Abbâsî Devleti'nde Türk Komutanlarından Boğa El-Sağır", Ankara 2012, 13-20.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, I-XI, Dâru'l-Me'ârif, Kahire ts.
- Taneri, Aydın, "Hâcib", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 508-510.
- Temîmî, Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed, *Kitâbü'l-Mihan*, thk. Yahya Vüheyb el-Cebbûrî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2006.
- Terzi, Mustafa Zeki, "Gulâm", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 178-180.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa Sevre (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-Sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, I-V, thk.: İbrâhîm Utve Avd, 2. bs. 1395/1975.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Medhal*, TTK. Basımevi, Ankara 1988.
- Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emevîler Abbâsiler*, AÜİF Yay., Sevinç Matbaası, Ankara 1968.
- Watt, William Montgomery, *İslâm Nedir*, çev. Elif Rıza, İstanbul 1993.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti Ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.

- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Kitâbu'l-Büldân*, nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- _____ *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ, I-II, Dâru'l-A'lemî, Beyrut 2010.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara 1992.
- Yıldırım, Kadri, *I. Abbâsiler Dönemi Arap Dili ve Edebiyatında Mevalî Tesirleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 1996.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsiler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 31-48.
- _____ "Abbâsî Devrinde Türk Kumandanları I Boğa El-Kebîr Et-Türkî", *Ankara Türk Kültürü Araştırmaları*, 1965, Sayı 1-2, 195-203.
- _____ "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları El-Afşin Haydar b. Kâvûs", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1974, 1-22.
- _____ "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları II, İnâk Et-Türkî", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1971, Sayı 2, 51-58.
- _____ "Afşin", *DİA*, I, İstanbul 1988, 441-442.
- _____ "Bâbek", *DİA*, VI, İstanbul 1991, 376-377.
- _____ "Bermekîler", *DİA*, İstanbul 1992, V, 517-520.
- _____ "Emîn", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 112-114.
- _____ "Eşnâs et-Türkî", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 472.
- _____ "Fazl b. Sehl", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 275-276.
- _____ "İnâk Et-Türkî", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 256-257.
- _____ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., I-XIV, İstanbul 1991.
- _____ *Mu'tasım Zamanında Abbâsî İmparatorluğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), 1965.
- Yılmaz, Saim, "Abbâsiler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, 2009, 1-24.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Murtazâ (1205/1791), *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon, I-XL, et-Türâsü'l-Arabî, Kuveyt 1965-2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût 1986-2000.
- _____ *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, thk. Muhammed es-Sa'id b. Besyûnî Zağlûl, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Zehrânî, Dayfullah Yahyâ, *en-Nafaqât ve İdâretühâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke 1406/1986.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *İslam Medeniyeti Mucizesi (Kararnâmei İslam)*, çev: Abuzer Dişkaya, Ağaç Kitabevi Yay., İstanbul 2009.

Zeydân, Corcî, *İslam Medeniyet Tarihi*, Çev. Zeki Megamiz, I-II, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1971.

_____ *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev: Necdet Gök, İletişim Yay., I-II, İstanbul 2012.

